

★
Történelmi nyomozó

A miniszterelnök utolsó éjszakája

Mehmet Shehu halálának rejtélye,
avagy egy diktatúra tökéletes bűnténye

★
Háttergyár

A borító AI felhasználásával készült.

A miniszterelnök utolsó éjszakája

Mehmet Shehu halálának rejtélye, avagy egy diktatúra tökéletes bűnténye

© Háttérgyár, 2026

Minden jog fenntartva.

Kiadó: Háttérgyár

Kiadás éve: 2026

hattergyar.hu

Ez a mű szerzői jogi védelem alatt áll. Részleteinek bármilyen formában való sokszorosítása, terjesztése vagy nyilvánosan elérhetővé tétele a kiadó előzetes írásbeli engedélye nélkül tilos.

A borító mesterséges intelligencia felhasználásával készült.

Tartalom

Prológus - A halott miniszterelnök 3

I. rész - A férfi, akitől még Hoxha is tartott 5

1. Egy albán fiú Mussolini Itáliájában 5
2. Spanyolország 7
3. Háború Albániában 9
4. Hoxha és Shehu 11
5. Tirana bevétele 13

II. rész - A diktatúra kettes számú embere 14

6. A jugoszláv csapda 14
7. A győztes visszatérése 16
8. Ketten Albánia élén 18
9. Moszkva ellen 20
10. Peking kedvence 22
11. Amikor már Kína is ellenség lett 24

III. rész - Ki követi Hoxhát? 26

12. Az öregedő diktátor 26
13. Az örökös 28
14. Ramiz Alia 30

IV. rész - 1981 32

15. Koszovó lángra lobban 32
16. Egy szerelmi történet 34
17. A szeptember 11-i beszélgetés 36
18. Az ostromgyűrű 38

V. rész - Az utolsó negyvennyolc óra 41

19. December 16. 41
20. December 17. 42
21. Az éjszaka 44

VI. rész - Helyszínelés egy diktatúrában 46

22. A golyó 46
23. A levél Enver Hoxhának 48

VII. rész - Egy halottból kém lesz 50

24. December 18.: „idegösszeomlás” 50
25. A történet megváltozik 52
26. A Borba visszalő 54
27. A tisztogatás továbbterjed 56

VIII. rész - A család büntetése 59

28. Fiqrete 59
29. A fiúk 61

IX. rész - Három halál 63

- 30. Első verzió: öngyilkosság 63
- 31. Második verzió: kikényszerített öngyilkosság 64
- 32. Harmadik verzió: gyilkosság 66

X. rész - Ítélet 68

- 33. Ki ölte meg Mehmet Shehut? 69
- 34. Hoxha tökéletes győzelme 71
- 35. A férfi, akit kitöröltek 73

Epilógus - A szoba 75

FÜGGELÉK 77

- 1. Mehmet Shehu életének és pályájának kronológiája 77
- 2. A végjáték – 1981. augusztus 31-től december 18-ig 82
- 3. Hogyan változott a hivatalos történet? 83
- 4. Ki kicsoda? 84
- 5. Felhasznált irodalom és források 86
- 6. Rövid forráskritikai megjegyzés 89

Prológus - A halott miniszterelnök

december 18-án reggel nyolc óra körül szokatlan csend uralkodott Mehmet Shehu tiranai házában. Albánia miniszterelnökének munkanapjai rendszerint korán kezdődtek, környezete pedig hosszú évtizedek alatt hozzászokott a fegyelemhez. Az ország második emberének napirendje nem magánügy volt. Sofőrök, testőrök, szolgálattevők, orvosok és politikai munkatársak egész kis gépezete igazodott hozzá.

Aznap reggel azonban Shehu nem jelent meg.

A ház a Bllokban állt, Tirana kommunista hatalmi központjában. A városnak ez a néhány utcája olyan világ volt, amelyet az albánok túlnyomó többsége legfeljebb kívülről ismerhetett. Itt laktak a Politikai Bizottság vezetői, mindenekelőtt Enver Hoxha és családja. A környéket őrizték, a bejutást ellenőrizték, az ott élők élete pedig egyszerre volt kiváltságos és szigorúan felügyelt. A rendszer vezetői egy olyan ország fölött uralkodtak innen, amelyet addigra szinte teljesen elvágtak a külvilágtól.

Shehu házában előbb a család, majd a szolgálat emberei értették meg, hogy valami történt. Amikor beléptek a hálósobába, a miniszterelnök az ágyon feküdt. A később készült hivatalos jegyzőkönyv szerint takaró és lepedő fedte egészen a nyakáig. A jobb oldalán pisztoly feküdt, a bal oldalon, a padlón egy kilőtt hüvelyt találtak. Mellkasán vér nyoma látszott.

A helyszínen lévők először még megpróbálták ellenőrizni, él-e. Megfogták a kezét, pulzust kerestek, megérintették a homlokát. A visszaemlékezések szerint teste már hideg volt. Amikor meglátták a fegyvert és a vérfoltot, világossá vált számukra, hogy nem rosszullétről van szó.

Néhány percen belül értesítették a biztonsági apparátust. Megérkeztek a nyomozók, a kriminalisztikai szakértő és az igazságügyi orvosok. Lemérték a hálósobát, feljegyezték az ajtók és ablakok helyzetét, megvizsgálták a pisztolyt, a lövedéket és a hüvelyt. A testet is megvizsgálták, majd megpróbálták rekonstruálni a lövés irányát. A hivatalos szakvélemény végül azt állapította meg, hogy Mehmet Shehu saját fegyverével, az ágyban fekvé lőtte mellkason magát.

Ez volt az állam első története Mehmet Shehu haláláról.

A történet első pillantásra egyszerűnek látszott. Egy nagy hatalmú politikus súlyos konfliktusba kerül pártjával és vezetőjével, összeomlik a rá nehezedő nyomás alatt, majd öngyilkosságot követ el. A hivatalos közlemény is valami ehhez hasonlót sugallt. Az albán nyilvánosságnak nem kellett tudnia a részleteket, nem kellett kérdeznie, és legkevésbé sem kellett kételkednie.

Csak hogy Mehmet Shehu nem egyszerűen egy miniszterelnök volt.

Huszonhét éve állt az albán kormány élén. A második világháború óta Enver Hoxha legfontosabb munkatársai közé tartozott, partizánparancsnokként komoly katonai tekintélyt szerzett, később belügyminiszter, kormányfő és időnként honvédelmi miniszter lett. Az országban alig akadt olyan jelentős politikai döntés, amelyhez valamilyen módon ne lett volna köze. Amikor Hoxha megbetegedett vagy háttérbe

húzódott, külföldi megfigyelők újra és újra Shehu nevét említették lehetséges utódként.

Előző nap még ott ült a Politikai Bizottság ülésén.

december 17-én nem államügyekről, nem a gazdaságról és nem külpolitikáról tárgyaltak. Mehmet Shehu volt a téma. Az ülés résztvevői hosszú órákon át bírálták azt az embert, akit néhány hónappal korábban senki sem mert volna nyilvánosan támadni. A vita középpontjában látszólag családi ügy állt: Shehu egyik fiának eljegyzése egy politikailag kifogásolhatónak ítélt család leányával. Az albán kommunista rendszerben azonban egy házasság sohasem csak házasság volt. A családfa, a rokoni kapcsolatok és az úgynevezett politikai életrajz akár évtizedekkel korábbi cselekedetek miatt is meghatározhatta valakinek a sorsát.

Az ülést késő este félbeszakították. Másnap folytatni kellett volna.

Hoxha és Shehu ekkor váltott utoljára szót egymással. Több mint három és fél évtizedes közös politikai pálya után nem volt hosszú búcsú, sem nyílt szakítás. Hoxha lényegében arra utasította miniszterelnökét, hogy gondolkodjon el az őt ért bírálatokon. Shehu ezután hazament.

Néhány órával később halott volt.

Az ügy akár ezzel véget is érhetett volna. Nem így történt. A következő hónapokban Mehmet Shehu halála köré egyre bonyolultabb történet épült. A férfi, akinek évtizedeken át az albán állam kitüntetésekkel adott, akinek beszédeit a pártlap közölte, akit Pekingben százezres tömegek ünnepeltek és akit Hoxha közeli harcostársának nevezett, lassan valaki egészen mássá változott.

Előbb politikailag hibás ember lett belőle. Aztán ellenség. Később kém.

Végül Enver Hoxha azt állította róla, hogy Mehmet Shehu szinte egész felnőtt életében különböző külföldi titkosszolgálatok szolgálatában állt. Az amerikaiak, a britek, a jugoszlávok és a szovjetek egyaránt megjelentek a történetben. A miniszterelnök, aki évtizedeken keresztül a világ egyik legzártabb rendszerének csúcsán ült, a hivatalos magyarázat szerint éppen azoknak az államoknak dolgozott, amelyek ellen egész politikai pályája során harcolt.

A történet egyre részletesebb lett, miközben a bizonyítékok egyre nehezebben voltak ellenőrizhetők.

Shehu családját üldözni kezdték. Egykori munkatársait letartóztatták. Miniszterek, titkosszolgálati vezetők és katonatisztek kerültek börtönbe, többen kivégzőosztag elé. A halott miniszterelnökből egy olyan összeesküvés központi alakját formálták meg, amely állítólag évtizedeken keresztül működött és egészen Enver Hoxha meggyilkolásáig vezetett volna.

Közben egy másik kérdés is terjedni kezdett, először külföldön, aztán Albániában is. Biztosan öngyilkos lett Mehmet Shehu?

A rendszer bukása után újabb iratok kerültek elő. Tanúk kezdtek beszélni. Megtalálták a Politikai Bizottság december 17-i ülésének hangfelvételét, miközben kiderült, hogy a korábban ismert jegyzőkönyvet erősen megvágták. Nyilvánosságra került Shehu búcsúlevele és a helyszínelési dokumentáció egy része. Évtizedek múltán

az egykori albán belügyi iratokból már a lövedék útját, a pisztolyon talált nyomokat és az orvosok megállapításait is rekonstruálni lehetett.

Ezek az iratok azonban nem oldották meg automatikusan a rejtélyt. Egy diktatúra dokumentumai egyszerre lehetnek felbecsülhetetlen történelmi források és egy olyan állam termékei, amelynek működéséhez hozzátartozott a bizonyítékok politikai értelmezése, a kényszerített vallomás és a múlt utólagos átírása. A nyomozás ezért nem kezdődhet azzal a feltételezéssel, hogy minden hivatalos irat hamis, de azzal sem, hogy minden pecsétetes papír igazat mond.

Ahhoz, hogy megértsük, mi történhetett 1981. december 17-ről 18-ra virradó éjszaka abban a tiranai hálósobában, vissza kell mennünk csaknem fél évszázaddal korábbra. Meg kell ismernünk azt a férfit, aki végül az ágyon feküdt, és azt a rendszert, amelyet ő maga is segített felépíteni. Mehmet Shehu történetének különös tragédiája ugyanis nem az, hogy egy ártatlan kívülállót darált be a diktatúra, hanem hogy ugyanaz a gépezet fordult ellene, amelynek évtizedeken át az egyik legfontosabb kezelője volt.

I. rész - A férfi, akitől még Hoxha is tartott

1. Egy albán fiú Mussolini Itáliájában

Mehmet Ismail Shehu 1913. január 10-én született Çorrushban, Mallakastër vidékén, Albánia déli részén. Apja muszlim vallási szolgálatot végzett, a család pedig abból a vidéki világból érkezett, amelynek életét a huszadik század első évtizedeiben még alig érintette meg az európai modernizáció. Amikor Mehmet megszületett, az önálló albán állam is szinte újszülött volt: függetlenségét alig néhány héttel korábban kiáltották ki.

Ez a fiatal ország különösen bizonytalan örökséget kapott. Az Oszmán Birodalom több évszázados uralma után alig létezett egységes államapparátus, gyenge volt az infrastruktúra, az oktatási rendszer pedig csak lassan fejlődött. Az ország határai vitatottak voltak, szomszédai közül többen területi igényeket támasztottak vele szemben, a nagyhatalmak pedig gyakran saját balkáni érdekeik szerint döntöttek az albánok jövőjéről.

Mehmet Shehu gyermekkoráról jóval kevesebbet tudunk, mint későbbi politikai pályájáról. A kommunista korszak életrajzai természetesen már fiatal éveiben is forradalmi hajlamokat kerestek, a rendszer bukása utáni értelmezések pedig olykor éppen ellenkező irányba torzították történetét. Ami biztosabban rekonstruálható, az az oktatása, és ebben már megjelent az a különös nemzetközi háttér, amelyet negyvenöt évvel később Hoxha egészen más jelentéssel ruházott fel.

Shehu a tiranai műszaki szakiskolában tanult. Az intézmény amerikai segítséggel jött létre, és a két világháború közötti Albánia egyik legjobb oktatási intézménye volt. Később Harry Fultz amerikai pedagógus neve fonódott össze vele annyira, hogy az iskolát sokan egyszerűen Fultz-iskolaként emlegették. Shehu mezőgazdasági ismereteket is tanult, és 1932-ben fejezte be tanulmányait.

A tény önmagában aligha volna különös. Egy modern szakiskola fiatal albánok nemzedékének kínált olyan képzettséget, amelyhez másutt nehezen juthattak hozzá. Az 1980-as évek albán propagandájában azonban az amerikai kapcsolat már önmagában gyanússá vált. Hoxha későbbi változatában Shehu külföldi ügynöki pályája szinte az iskolapadban kezdődött, mintha egy amerikaiak által támogatott intézményben folytatott tanulmány eleve valamiféle titkosszolgálati kiválasztás bizonyítéka lehetett volna.

A fiatalember pályája ekkor még egészen más irányba tartott. Katonai képzés érdekelte, és ösztöndíjjal Olaszországba került. Nápolyban tanult katonai intézményben, egy olyan országban, amelyben Benito Mussolini fasiszta rendszere már több mint egy évtizede uralkodott. A két ország kapcsolata ekkor egyre egyenlőtlenebb lett: Olaszország gazdasági és politikai befolyása folyamatosan növekedett Albániában, míg végül 1939-ben nyílt katonai megszállásba torkollott.

Shehu olaszországi tanulmányai nem tartottak sokáig. Politikai nézetei miatt eltávolították a katonai képzésből, és visszatért Albániába. A részletek különböző forrásokban eltérnek, de az jól látható, hogy a húszas évei elejére már határozottan baloldali és antifasiszta politikai nézeteket vallott. Rövid időre albán katonai képzésben is részt vett, ám az egyenruha és a királyi hadseregben kínálkozó karrier nem bizonyult elegendőnek számára.

A harmincas évek Európájában nem volt nehéz olyan ügyet találni, amelyben egy radikalizálódó fiatalember a saját életét is kockára tehetné. 1936 nyarán Spanyolországban katonai lázadás kezdődött a köztársasági kormány ellen. A konfliktus rövid idő alatt nemzetközi jelentőségű polgárháborúvá alakult. Hitler Németországa és Mussolini Olaszországa Francisco Franco erőit támogatta, míg a köztársasági oldalhoz a Szovjetunió mellett több tízezer külföldi önkéntes csatlakozott.

Mehmet Shehu 1937-ben indult Spanyolország felé.

A döntés sokat elárul róla. Nem azért ment, mert Albánia hadban állt volna, és nem reguláris hadsereg parancsára utazott. Egy nemzetközi ideológiai küzdelemben választott oldalt, és elhagyta hazáját azért, hogy egy idegen ország háborújában harcoljon. Ez a tapasztalat később megkülönböztette az albán kommunista vezetők többségétől. Mire a második világháború elérte Albániát, Shehu már tudta, milyen egy modern háború, milyen a tüzérségi tűz, a visszavonulás, a fegyelem és a vereség.

Évtizedekkel később Enver Hoxha szinte minden külföldi állomást beépített majd a Shehu ellen gyártott vádiratba. Az amerikai iskola az amerikai hírszerzéshez, az olaszországi képzés a fasiszta kapcsolatokhoz, a francia internálás a brit szolgálatokhoz, a partizánháború pedig a jugoszlávokhoz vezetett a későbbi elbeszélésben. A történet erejét éppen az adta, hogy valós életrajzi tényekre épült, csak éppen ezek közé olyan összefüggéseket illesztettek, amelyeket nem sikerült hitelt érdemlően bizonyítani.

Az 1930-as évek végén azonban Shehu még nem egy későbbi diktátor állítólagos ügynöke volt, hanem egy húszas évei közepén járó albán kommunista, aki fegyverrel a kezében próbálta eldönteni Európa egyik legvéresebb polgárháborúját. Spanyolországban szerzett tapasztalata nemcsak életének következő szakaszát

határozta meg, hanem későbbi hatalmának egyik alapja is lett. Albániában sok kommunista értett az összeesküvéshez és a pártpolitikához, de jóval kevesebben értettek ténylegesen a háborúhoz; amikor néhány év múlva az országnak partizánparancsnokokra lett szüksége, ez a különbség döntővé vált.

2. Spanyolország

A spanyol polgárháborúba érkező külföldiek számára a romantikus elképzelések rendszerint gyorsan véget értek. Az 1936 és 1939 között zajló háború a huszadik század egyik legkegyetlenebb európai konfliktusa volt, amelyben a modern fegyverek, a légitámadások, az ideológiai fanatizmus és a polgári lakosság elleni terror egyszerre jelent meg. A nemzetközi brigádok önkéntesei nem turistaként érkeztek: sokan közülük néhány hónap alatt meghaltak, megsebesültek vagy fogságba kerültek.

Shehu a republikánus oldalon harcoló nemzetközi erőkhöz csatlakozott. A Garibaldi nevet viselő, jelentős részben olasz antifasisztákból álló alakulatban szolgált, és katonai képzettsége miatt hamar nagyobb felelősséget kapott. Géppuskásként kezdte, majd a negyedik zászlóalj vezetésében is szerepet vállalt. 1937 decemberében a Spanyol Kommunista Párt tagja lett.

A spanyol évek későbbi albán politikai pályájának fontos tőkéjévé váltak. Shehu nem egyszerűen olyan emberként tért haza, aki kommunista irodalmat olvasott vagy illegális politikai csoportokban vitatkozott. Harctéri tapasztalata volt. Ismerte a katonai szervezetet, a fegyelmet és a parancsnoki felelősséget, s azt is, milyen gyorsan válhat egy politikai konfliktus élet-halál küzdelemmé.

Jellemének később sokak által leírt vonásaihoz is jól illeszkedett ez a közeg. Shehut még politikai ellenfelei is energikus, bátor és katonailag tehetséges embernek tartották, ugyanakkor gyakran említették keménységét, indulatos természetét és könnyörtelenségét. Ezeknek a visszaemlékezéseknek egy részét természetesen óvatosan kell kezelnünk. Az 1981 utáni hivatalos albán irodalomnak érdeke fűződött ahhoz, hogy a korábban ünnepezt vezetőt már fiatal korától sötét figurának mutassa, míg emigráns ellenfelei saját tapasztalataikból kiindulva sokszor egészen más okból ábrázolták kegyetlennek.

Az azonban aligha vitatható, hogy Shehu számára a politika korán összekapcsolódott az erőszakkal. Spanyolország nem parlamenti vitára tanította. Ott az ellenfél nem olyan ember volt, akit meg kellett győzni, hanem olyan erő, amelyet katonailag le kellett győzni. Ez a gondolkodásmód később különösen veszélyesnek bizonyult egy olyan kommunista mozgalomban, amely az osztályharcot és a politikai ellenfelek megsemmisítését ideológiai kötelességként értelmezte.

1938 őszére a köztársasági oldal helyzete egyre reménytelenebbé vált. A nemzetközi brigádokat kivonták, majd 1939 elején a republikánus ellenállás összeomlott. Tömegek indultak Franciaország felé, köztük olyan külföldi önkéntesek is, akik néhány évvel korábban azért érkeztek Spanyolországba, hogy megállítsák a fasizmust.

Shehu is átlépte a francia határt, de a szabadság helyett internálótábor várta.

1939 februárjától hosszú időt töltött francia fogságban. A későbbi életrajzok mintegy negyven hónapos internálásról beszélnek. Európa ezalatt alapjaiban változott meg. Hitler és Sztálin megkötötte paktumát, Németország megtámadta Lengyelországot, kitört a második világháború, Franciaország összeomlott, Mussolini pedig 1939 áprilisában megszállta Albániát.

Ezekben az években Shehu gyakorlatilag távol volt hazájától, miközben ott eldőlt a politikai jövőjét meghatározó első nagy kérdés. Zogu király elmenekült, az ország olasz uralom alá került, majd 1941 novemberében megalakult az Albán Kommunista Párt. A párt létrejöttében döntő szerepet játszottak a jugoszláv kommunisták küldöttei, mindenekelőtt Miladin Popović és Dušan Mugosa. Ez a kapcsolat később a Hoxha-rendszer egyik legkényelmetlenebb emlékévé vált, mert 1948 után a hivatalos történetírásnak úgy kellett bemutatnia a kommunista hatalom kialakulását, mintha az szinte kizárólag saját albán erőből született volna.

Shehu 1942 augusztusában jutott vissza Albániába. Útja nem diadalmas hazatérés volt. Franciaországból olasz ellenőrzés alatt, fogságokon keresztül került vissza, Tiranában pedig rövid időre ismét bezárták. Amikor szabadult, kapcsolatba lépett a kommunista földalatti mozgalommal, és Mallakastër, illetve Vlora térségében kezdett dolgozni.

A párt számára különösen értékes ember érkezett.

Az albán kommunisták között ekkor már akadtak jó szervezők, agitátorok és konspirációhoz értő aktivisták, de valódi háborús tapasztalattal kevesen rendelkeztek. Shehu viszont többéves katonai képzés és a spanyol front után tért vissza. A közelgő fegyveres küzdelemben pontosan arra a tudásra volt szükség, amelyet magával hozott.

1943-ban megalakult az Első Rohambrigád, amelynek parancsnokságát Shehu kapta. A partizánmozgalom növekedésével egyre fontosabb szerep jutott neki, és rövidesen az albán kommunista fegyveres erők egyik legismertebb parancsnoka lett. Az ország felszabadításáról szóló későbbi hivatalos elbeszélések Enver Hoxhát állították minden katonai és politikai siker középpontjába, ám a háború tényleges hadműveleteiben Shehu súlya nehezen vitatható.

Kettejük különbsége már ekkor jól érzékelhető volt. Hoxha nem rendelkezett Shehuéhoz hasonló katonai múlttal. Erőssége sokkal inkább a szervezeti politika, a személyi kapcsolatok kezelése és a párton belüli manőverezés volt. Shehu a terepen szerzett tekintélyt, Hoxha pedig egyre biztosabban uralta azt a politikai struktúrát, amely eldönthette, ki milyen szerepet kap az új Albániában.

Ez a kettősség később évtizedekig működő hatalmi munkamegosztássá vált. Az egyik férfi mindenekelőtt vezetni akarta a rendszert, a másik pedig rendkívüli energiával működtette azt. Hoxhának szüksége volt Shehu katonai képességeire, munkabíráására és tekintélyére, Shehunak pedig szüksége volt arra a pártra, amelynek csúcsára Hoxha egyre magabiztosabban kapaszkodott fel.

1944 őszén az albán partizánok már a hatalom megszerzésére készültek. A német csapatok visszavonulóban voltak, a kommunisták pedig nemcsak a megszállók ellen harcoltak, hanem belső politikai riválisaikat is kiszorították. A háború utolsó hónapjaiban Mehmet Shehu erői fontos szerepet játszottak Tirana elfoglalásában, és

amikor november végén Enver Hoxha az új ideiglenes kormány élén megérkezett a fővároshoz, Shehu ment elé fogadni.

A jelenet későbbi fényében szinte jelképpé válik. A város bevételében kulcsszerepet játszó katonai parancsnok várta az ország politikai vezetőjét. Hoxha nem a régi partizánszokás szerint ölelte meg harcostársát, hanem hivatalos vezetőként fogadta tisztelgését, majd továbbindult Tirana központja felé. Még egyikük sem sejthette, hogy kapcsolatuk csaknem négy évtizeden át meghatározza majd Albánia történetét, és azt sem, hogy végül egyiküknek kell eltüntetnie a másikat a rendszer hivatalos emlékezetéből.

A háború végén Mehmet Shehu minden addiginál nagyobb hatalom küszöbén állt, de ez a hatalom kezdettől függött egy nála politikailag ügyesebb embertől. Enver Hoxha hamarosan bebizonyította, hogy a kommunista Albániában nem feltétlenül annak van a legnagyobb ereje, aki a csatákat megnyeri. Sokkal tartósabb hatalmat jelentett annak eldöntése, ki írhatja meg utólag, hogy valójában ki nyerte meg őket.

3. Háború Albániában

Amikor Mehmet Shehu 1942-ben visszatért Albániába, az ország már három éve idegen megszállás alatt állt. Olaszország 1939 áprilisában néhány nap alatt elfoglalta az országot, Zogu király elmenekült, az albán államot pedig formálisan is az olasz koronához kapcsolták. A megszállók megpróbálták azt a látszatot kelteni, hogy két baráti nép egyesítéséről van szó, a valóságban azonban Albánia elveszítette politikai önállóságának jelentős részét. Olasz katonák állomásoztak az országban, az állami intézményeket Rómából ellenőrizték, az albán gazdaságot pedig egyre szorosabban kapcsolták az olaszhoz.

A megszállás elleni ellenállás nem egyetlen szervezetből nőtt ki. Kommunisták, nacionalisták, helyi fegyveres csoportok és monarchisták egyaránt szembefordultak az olaszokkal, de egymással is versengtek azért, hogy a háború után ki rendelkezzen majd politikai hatalommal. Az 1941 novemberében létrejött Albán Kommunista Párt eleinte kicsiny szervezet volt, amelynek létrejöttében jelentős szerepet játszottak a jugoszláv kommunisták képviselői. Ez a tény később rendkívül kényelmetlenné vált Hoxha rendszerének, különösen az 1948-as jugoszláv-szovjet szakítás után, ezért a hivatalos albán történetírás fokozatosan háttérbe szorította Belgrád szerepét.

A háborús években azonban a kapcsolat még természetesnek számított. Tito partizánmozgalma jóval erősebb és szervezettebb volt az albán kommunistáknál, Jugoszlávia pedig fontos mintát és segítséget jelentett a kommunista ellenállás megszervezésében. A jugoszláv küldöttek nem pusztán tanácsokat adtak, hanem a párt belső vitáiban is befolyással rendelkeztek. Enver Hoxha felemelkedése sem érthető meg e kapcsolat nélkül, még ha később mindent megtett is azért, hogy saját szerepét önállóbbnak és kezdettől meghatározónak mutassa.

Mehmet Shehu ebbe a még formálódó mozgalomba érkezett vissza. Nem tartozott a párt alapítói közé, és nem vett részt azokban az 1941-es vitákban, amelyekből Hoxha politikai vezetőként emelkedett ki. Ez későbbi kapcsolatuk szempontjából fontos különbség volt. Shehu nem Hoxhával együtt építette fel a pártot, hanem már kialakuló

szervezetbe érkezett, amelyben katonai tapasztalata miatt gyorsan olyan szerepet kapott, amelyhez a pártvezetők többsége nem rendelkezett megfelelő háttérrel.

A kommunista mozgalom számára a fegyveres küzdelem megszervezése döntő kérdéssé vált. A kis gerillacsoportok önmagukban alkalmasak voltak rajtaütésekre, szabotázsakciókra és propagandacélokra, de egy országos felkeléshez nagyobb és fegyvermezettebb alakulatokra volt szükség. Shehu spanyolországi tapasztalata ebben a helyzetben különösen értékesé vált. Ismerte a reguláris katonai szervezés alapjait, tudta, hogyan kell nagyobb egységeket mozgatni, és olyan hadszíntéren szerzett tapasztalatot, ahol repülőgépek, tüzérség és gépesített alakulatok ellen is harcoltak.

1943 augusztusában ő kapta az Első Rohambrigád parancsnokságát. Az alakulat létrehozása túlmutatott egyetlen katonai egység megszervezésén. A kommunisták ezzel megkezdték egy olyan fegyveres erő kialakítását, amely már nem csupán helyi partizánosztatok laza hálózata volt, hanem országos politikai vezetés alá rendelt hadsereg magja. A későbbi albán Nemzeti Felszabadító Hadsereg növekedésével Shehu katonai tekintélye is gyorsan emelkedett.

A háború azonban ekkor már nem csupán a megszállók elleni harc volt. 1943 nyarán és őszén egyre nyíltabbá vált a konfliktus a kommunisták és legfontosabb nacionalista riválisuk, a Balli Kombëtar között. A két oldal rövid időre megpróbált együttműködési megállapodást kötni Mukjében, ám az egyezmény gyorsan összeomlott. A konfliktus egyik legérzékenyebb kérdése Koszovó jövője volt. A nacionalisták a háború utáni Albániához kívánták csatolni az albán többségű területet, miközben a jugoszláv kommunisták természetesen nem fogadhatták el, hogy Jugoszlávia egyik fontos régiója Albániához kerüljön.

A Mukje körüli vita ezért egyszerre volt albán belpolitikai és jugoszláv–albán kérdés. Hoxha végül elutasította az együttműködést, és a kommunisták számára a nacionalista fegyveres szervezetek fokozatosan ugyanúgy ellenséggé váltak, mint a megszállók. A háború utolsó szakaszában már párhuzamosan zajlott a német csapatok elleni küzdelem és a háború utáni hatalomért folytatott albán polgárháborús konfliktus.

Mehmet Shehu ebben a küzdelemben sem tartozott a mérsékeltek közé. Alakulatai kemény hadműveleteket folytattak, és a partizánparancsnok katonai logikája kevés teret hagyott politikai kompromisszumoknak. Későbbi ellenfelei számos kegyetlen akciót kapcsoltak a nevéhez, a kommunista korszak pedig éppen ellenkezőleg, csak katonai hőstetteiről beszélt. A két hagyomány közötti különbség miatt minden konkrét vádat külön kell vizsgálni, de abban aligha van vita, hogy Shehu már a háború alatt kemény, fegyelmet követelő és az erőszak alkalmazásától nem visszariadó parancsnok hírében állt.

Ez a tulajdonság nem hátráltatta, hanem segítette felemelkedését. Az albán kommunisták 1943–1944-ben már nem pusztán a megszállás túlélésére készültek. Egyre világosabbá vált, hogy a német erők előbb-utóbb kivonulnak a Balkánról, és az igazi kérdés az lesz, melyik politikai erő képes azonnal birtokba venni az államot. Ehhez nem elegendő programot írni vagy pártszervezetet építeni: fegyveres erőre is szükség volt. Shehu ebben az értelemben vált Hoxha számára nélkülözhetetlenné.

Hoxha politikai hatalma és Shehu katonai ereje egymást egészítette ki. Egyikük sem rendelkezett mindazzal, ami a teljes győzelemhez kellett. Hoxha fokozatosan ellenőrzése alá vonta a párt apparátusát és a felszabadító mozgalom politikai vezetését, Shehu pedig olyan parancsnoki tekintélyt szerzett, amely nélkül nehéz lett volna a kommunisták fegyveres fölényét biztosítani. Kapcsolatuk alapját ekkor nem feltétlenül személyes rokonszenv, hanem kölcsönös politikai szükséglet adta.

A háború végére ez a munkamegosztás már jól láthatóvá vált. Hoxha egyre inkább az új állam leendő vezetőjeként lépett fel, Shehu pedig a kommunista mozgalom egyik legerősebb katonai parancsnoka lett. Később mindketten úgy emlékeztek vissza erre az időszakra, mint a közösen kivívott győzelem korszakára, de a későbbi konfliktus fényében érdemes azt is látni, hogy már ekkor két különböző hatalmi erőforrást képviseltek. Hoxha a pártot uralta, Shehu a fegyveres küzdelemben szerzett önálló tekintélyt, és ez a különbség évtizedeken keresztül egyszerre erősítette és veszélyeztette szövetségüket.

4. Hoxha és Shehu

Enver Hoxha és Mehmet Shehu későbbi kapcsolatát könnyű úgy elképzelni, mintha kezdettől változatlan hierarchia létezett volna közöttük. A kommunista Albánia hivatalos képei ezt sugallták: Hoxha állt középen, a többiek körülötte helyezkedtek el, és minden politikai döntés mintha természetes módon tőle indult volna ki. A háború éveiben azonban még jóval bizonytalanabbak voltak az erőviszonyok.

Hoxha politikai felemelkedése gyors volt, de nem magától értetődő. Nem rendelkezett jelentős háború előtti politikai múlttal, nem volt ismert munkásmozgalmi vezető, és katonai tapasztalata sem vetekedhetett Shehuével. Legfontosabb képessége a szervezeti politika volt. Képes volt egymással versengő csoportok között helyezkedni, szövetségeseket találni, majd a megfelelő pillanatban elhatárolódni tőlük. A párton belüli vitákban gyakran nem ő volt a leglátványosabb szereplő, de rendszerint úgy alakította a helyzetet, hogy végül ő maradjon középen.

Shehu egészen más típus volt. A hadseregben és a partizánmozgalomban közvetlen parancsnoki tekintélyre épített. Szerette a világos utasításokat, a gyors végrehajtást és a fegyelmet. A későbbi évtizedekben még munkatársai is arról számoltak be, hogy rendkívüli munkatempót diktált, részletekbe menően ellenőrzött ügyeket, és dühkitörései nem voltak ritkák. Nem az a politikus volt, aki hosszasan kivárt, ha cselekedni lehetett.

A két férfi eltérő természete meglepően működőképes párost hozott létre. Hoxhának szüksége volt olyan emberre, aki végrehajtotta a politikai döntéseket, és akinek katonai tekintélyét nem lehetett egyszerűen figyelmen kívül hagyni. Shehunak pedig szüksége volt Hoxhára, mert a párt vezetője rendelkezett azzal a politikai legitimitációval és szervezeti hálózattal, amelyből a háború utáni államhatalom kialakulhatott.

A kapcsolatban már korán megjelent egy később állandóvá váló szabály: Shehu nagy hatalmat kaphatott, de csak addig, amíg Hoxha elsőbbségét nem kérdőjelezte meg. Ez nem jelentette azt, hogy mindenben egyetértettek. A kommunista vezetésen belül rendszeresen voltak viták katonai, gazdasági és külpolitikai kérdésekről. Hoxha

rendszere később azonban olyan módon írta át a döntéshozatal történetét, mintha az eltérő vélemény csak az árulás előszobája lehetett volna.

A rendszer egész későbbi működését meghatározta ez a különös személyes hierarchia. Hoxha nem szerette maga mellett az olyan politikusokat, akik saját, tőle független tekintéllyel rendelkeztek. A háborús veteránok, magas rangú katonák és korai kommunisták ezért folyamatos veszélyt jelenthettek számára még akkor is, ha semmilyen összeesküvést nem szerveztek. Már pusztán múltjuk elegendő volt ahhoz, hogy mások emlékezzenek: volt idő, amikor nem kizárólag Hoxha személye köré szerveződött a mozgalom.

Shehu ebben a tekintetben különleges eset volt. Sok más korai vezetővel ellentétben nem tűnt el valamelyik első tisztogatásban. Sőt, minden nagyobb válság után még erősebben tért vissza. Politikai túlélőképessége önmagában is figyelemre méltó, mert Hoxha mellett kevés olyan első nemzedékhez tartozó kommunista maradt, aki több mint három évtizeden át megőrizhette hatalmát.

Ennek egyik oka minden bizonnyal használhatósága volt. Shehu nem csupán szimbolikus tekintélyt hordozott, hanem dolgozott. A gazdasági tervek, állami beruházások, katonai kérdések és külpolitikai tárgyalások mindennapi irányításában is jelentős szerepet vállalt. Később, miniszterelnökként olyan kormányfő lett, akit nehéz lenne pusztán végrehajtónak tekinteni, még ha végső politikai tekintélye nem is vetekedett Hoxháéval.

A másik ok az lehetett, hogy Shehu maga is elfogadta a hierarchiát. Nem próbált nyílt alternatív hatalmi központot létrehozni, és évtizedeken keresztül demonstratívan elismerte Hoxha vezető szerepét. Beszédeiben, jelentéseiben és nyilvános szerepléseiben ugyanazt a személyi kultuszt erősítette, amely végül vele szemben is működésbe lépett. A rendszer második embere nem kívülről szemlélte Hoxha diktatúráját, hanem tevékenyen részt vett fenntartásában.

Ez teszi történetét nehezebben értelmezhetővé, mint egy egyszerű áldozattörténetet. Shehu későbbi bukása nem változtat azon, hogy korábban maga is részt vett politikai ellenfelek eltávolításában, tisztogatásokban és egy olyan állam megszervezésében, amelyben a vezetés döntéseivel szemben nem létezett valódi jogi védelem. Amikor 1981-ben ellene fordult a rendszer, pontosan tudta, mire képes, mert hosszú évtizedeken keresztül maga is a belső körben ült.

A két férfi kapcsolatát ezért talán nem barátságként érdemes elsősorban vizsgálni, még akkor sem, ha családjaik szoros kapcsolatban álltak, együtt ünnepeltek és a Bllok mindennapi életében is gyakran találkoztak. Politikai szövetségük sokkal fontosabb volt annál. Mindketten tudták, hogy a másik hatalma saját hatalmuk egyik feltétele, miközben egyikük sem felejtette el, hogy ez a kölcsönös függés egy ponton veszélyforrássá is válhat.

A későbbi események alapján könnyű minden korábbi nézeteltérésben előjelet látni, de ezzel óvatosságnak kell lennünk. Nincs bizonyíték arra, hogy Hoxha már a negyvenes vagy ötvenes években eldöntötte volna Shehu későbbi megsemmisítését, és arra sem, hogy Shehu évtizedeken át titokban az első hely megszerzésére készült volna. Sokkal valószínűbb, hogy kapcsolatuk hosszú időn keresztül mindkettőjük számára előnyös

volt. Éppen ezért válhatott 1981-ben olyan súlyossá a szakítás: nem alkalmi szövetségesek fordultak egymás ellen, hanem egy csaknem négy évtizedig működő hatalmi rendszer két legfontosabb alakja.

5. Tirana bevétele

1944 őszére a Balkán katonai helyzete gyorsan megváltozott. Románia és Bulgária kilépett a tengelyhatalmak oldaláról, a Vörös Hadsereg közeledett a térséghez, a német csapatok pedig megkezdték visszavonulásukat Görögországból és Albániából észak felé. Az albán kommunisták számára világos volt, hogy elérkezett a döntő pillanat. Nem elég ellenőrizni a hegyvidéki területek jelentős részét: annak, aki a háború után kormányozni akarja az országot, birtokba kell vennie a fővárost.

Tirana elfoglalása katonailag és politikailag egyaránt kulcsfontosságú volt. A németek számára az albán főváros és az észak felé vezető útvonalak biztosítása része volt a Balkánról visszavonuló csapatok mozgásának. A partizánok számára ugyanakkor Tirana jelentette az államhatalom központját, a minisztériumokat, a kommunikációt és azt a szimbolikus helyet, ahol az új rendszernek meg kellett jelennie.

október 26-án Mehmet Shehu, az Első Rohambrigád parancsnoka megkapta a főváros megtámadására vonatkozó parancsot. A kommunista vezetés előző nap röplapokon és rádióüzenetben szólította fel azokat a tiranai értelmiségieket és polgárokat, akik nem működtek együtt a megszállókkal, hogy hagyják el a várost és menjenek a partizánok által ellenőrzött területekre. A felszabadított övezet ekkor már alig néhány kilométerre kezdődött a fővárostól.

A csata mintegy három hétig tartott. A városi harc egészen más követelményeket támasztott, mint a hegyekben folytatott gerillaháború. Utcákat, épületeket és csomópontokat kellett elfoglalni, miközben a németek igyekeztek biztosítani visszavonulási útvonalukat. A partizánalakulatok fokozatosan szorították ki őket a fővárosból, és november 17-ére a szervezett német ellenállás megszűnt.

Shehu aznap táviratot küldött Hoxhának. A közlés lényege egyszerű volt: Tirana felszabadult, az ellenség Lezha irányába vonul vissza, az út szabaddá vált. A katonai győzelem után azonban azonnal megkezdődött a politikai hatalom átvétele is. Liri Belishovát november 17-én Beratból Tiranába küldték, hogy előkészítse az új kormány bevonulását és az állami intézmények átvételét. Amikor megérkezett, Shehu már megszervezte a szükséges katonai és biztonsági intézkedések jelentős részét.

Enver Hoxha nem sietett azonnal a fővárosba. Tudatosan november 28-át választotta bevonulása napjául, az albán függetlenség 1912-es kikiáltásának évfordulóját. A dátum tökéletesen alkalmas volt arra, hogy a kommunista hatalomátvételt nemzeti felszabadulásként jelenítsék meg. Hoxha nem egyszerűen egy győztes párt vezetőjeként akart megérkezni, hanem olyan államférfiként, aki az albán történelem új korszakát nyitja meg.

November 28-án a Beratból érkező kormánykonvoj Elbasanon keresztül haladt Tirana felé. A főváros határánál, Sauk környékén Mehmet Shehu várta az új kormány vezetőjét. Ő irányította azokat az erőket, amelyek néhány nappal korábban elfoglalták a

várost, és katonai szempontból aligha volt nála fontosabb személy a fővárosban.

A találkozásról fennmaradt leírás különös részletet őriz. Hoxha nem a partizánok között megszokott bajtársi öleléssel üdvözölte Shehut. A díszegyenruhában érkező politikai vezető fogadta a katonai tisztelgést, felemelt ököllel válaszolt, majd visszaült autójába. Elképzelhető, hogy a gesztusnak akkor senki nem tulajdonított különösebb jelentőséget, utólag azonban nehéz nem észrevenni benne az új rend hierarchiáját.

A várost Shehu katonái foglalták el, de a győzelem politikai arca Hoxha lett.

Ez azonban nem azt jelenti, hogy Hoxha egyszerűen elvette Shehutól a dicsőséget. A kommunista mozgalom működésében eleve más volt a két szerep. A pártvezetés a katonai sikert a politikai vezetés sikerének tekintette, a hadsereg pedig elvileg a párt eszköze volt. Shehu maga is elfogadta ezt a logikát, és a következő évtizedekben aktívan hozzájárult ahhoz a történeti képhez, amelyben Hoxha a felszabadító háború fő szervezőjeként jelent meg.

Tirana bevétele után az új rendszernek gyorsan kellett bizonyítania, hogy nem ideiglenes partizánhatalomról van szó. Meg kellett szervezni a minisztériumokat, a rendőrséget, a hadsereget és az igazságszolgáltatásnak nevezett új politikai intézményrendszert. Megkezdődött a háborús bűnösöknek, kollaboránsoknak és a rendszer politikai ellenfeleinek minősített emberek letartóztatása. A kommunisták számára a felszabadítás és a hatalom megszerzése nem két külön folyamat volt: az egyik közvetlenül átment a másikba.

Shehu ebben az új államban gyorsan a legfelső vezetés tagja lett. Katonai tekintélye, szervezőkészsége és Hoxhához fűződő kapcsolata biztosította helyét, ugyanakkor az első nagy belső válság szinte azonnal megmutatta, hogy a háborús győzelem sem jelent tartós biztonságot. Miközben Hoxha november végén diadalmasan vonult be Tiranába, saját pártjában már olyan konfliktus zajlott, amely akár vezetői pályájának végét is jelenthette volna.

A kommunista Albánia történetének egyik visszatérő mintája ekkor kezdett kialakulni. Egy győzelem után rendszerint hamarosan megjelent egy új ellenség, és a politikai stabilitás helyett újabb tisztogatás következett. A háborúban még a németek és a belső riválisok jelentették az ellenséget; rövidesen azonban azok kerültek veszélybe, akik ugyanazon a győztes oldalon álltak. Mehmet Shehu számára az első figyelmeztetés 1948-ban érkezett, amikor kis híján ő is azok közé került, akiket a rendszer eltávolított saját történetéből.

II. rész – A diktatúra kettős számú embere

6. A jugoszláv csapda

A háború végén kevés ország állt olyan közel Albániához, mint Jugoszlávia. Tito partizánjai segítették az albán kommunista mozgalom megszervezését, Belgrád az elsők között ismerte el az új tiranai kormányt, és az albán vezetők kezdetben Jugoszláviát nem veszélyként, hanem legfontosabb szövetségesként kezelték. A

hivatalos beszédekben Tito neve Hoxháé mellett szerepelt, és az együttműködést a két nép történelmi barátságának kezdeteként ünnepelték.

A kapcsolat mögött azonban kezdettől jelentős erőkülönbség húzódott. Jugoszlávia több mint húszmillió, jelentős hadsereggel és ipari bázissal rendelkező föderáció volt, Albánia pedig alig valamivel több mint egymillió lakosú, háborúban súlyosan megrongált ország. A tiranai vezetésnek pénzre, élelmiszerre, ipari termékekre, katonai felszerelésre és szakemberekre volt szüksége. Ezek jelentős részét az első években éppen Jugoszláviától kapta.

1946 júliusában barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződést kötöttek. A két ország gazdasági kapcsolatai rendkívül gyorsan szorosabbá váltak. Összehangolták a gazdasági terveket, közös vállalatok jöttek létre, a két valuta között különleges átváltási rendszert alakítottak ki, és vámuniós megoldások is születtek. Belgrád jelentős támogatást nyújtott Albániának, amelynek költségvetésében egyes években rendkívül nagy arányt képviselt a jugoszláv segítség.

A kérdés az volt, hol végződik a segítség és hol kezdődik a függés.

Az albán vezetésen belül egyre többen tartottak attól, hogy Jugoszlávia nem egyszerűen szövetségest, hanem alárendelt államot akar létrehozni. A közös vállalatok, az összehangolt tervezés és a katonai együttműködés olyan mértékben kapcsolhatta volna Albániát Jugoszláviához, hogy az ország formális függetlensége mellett gazdasági és katonai önállósága fokozatosan kiürül.

A konfliktus a kommunista vezetésen belül is megjelent. Koçi Xoxe, a párt egyik legerősebb embere és a belügyi apparátus meghatározó vezetője, kifejezetten szoros jugoszláv kapcsolatot támogatott. Hatalma egy időben Hoxháét is fenyegette. A jugoszláv pártvezetés Xoxét megbízhatóbb partnernek tekintette, miközben Hoxhát nacionalista hajlamai és egyre erősebb önállósági törekvései miatt gyanakvással figyelte.

A vita nem pusztán gazdasági kérdésekről szólt. Jugoszláv részről felmerült a két hadsereg szorosabb integrációja, sőt közös parancsnoksága is. 1948 elején Belgrád arra hivatkozva akart jugoszláv hadosztályokat Albániába küldeni, hogy fennáll egy görög támadás veszélye. Görögországban ekkor polgárháború zajlott, az albán-görög határ valóban feszült volt, tehát a katonai veszélyt nem lehet egyszerűen kitalációnak tekinteni. A jugoszláv katonai jelenlét azonban olyan helyzetet teremthetett volna, amelyből Tirana később aligha tudott volna könnyen visszalépni.

Mehmet Shehu ekkor a vezérkar főnöke volt, és ellenezte az albán és jugoszláv hadsereg egyesítését. Ez az álláspont különösen figyelemre méltó annak fényében, amit Hoxha több mint három évtizeddel később állított róla. Az 1982-es hivatalos történet szerint Shehu már a háború alatt jugoszláv ügynökké vált, és évtizedeken át Belgrád érdekeit szolgálta. 1948-ban azonban ugyanaz a Shehu éppen a jugoszláv katonai befolyás egyik ellenzőjeként került politikai veszélybe.

1948 februárjának végén összeült az Albán Kommunista Párt Központi Bizottságának nyolcadik plénuma. A tanácskozást már előkészítette egy sor személyi intézkedés. Shehut leváltották a vezérkari főnöki posztról, kizárták a Központi Bizottságból, és még a plénum munkájában sem vehetett részt. Hoxhát ugyancsak

kemény támadások érték, és egy időre úgy tűnt, hogy a jugoszlávbarát csoport győzhet.

A helyzet különös iróniája, hogy Hoxha ekkor még nem volt abban a helyzetben, amelyben később megszokhatták. Nem ő döntött mindenki más sorsáról. Védekezésre kényszerült, önkritikát gyakorolt, és politikailag alkalmazkodott ahhoz az erőviszonyhoz, amelyben Koçi Xoxe és jugoszláv támogatói rendkívül erősnek tűntek. Ha a nemzetközi helyzet másként alakul, elképzelhető, hogy Hoxha és Shehu pályája egyaránt 1948-ban ért volna véget.

A fordulat nem Tiranában következett be, hanem Moszkva és Belgrád viszonyában. Sztálin és Tito konfliktusa 1948 tavaszára nyílt szakítássá vált. Júniusban Jugoszláviát kizárták a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodájából, a Kominformból, és egyik napról a másikra az addigi példamutató szocialista szövetségesből a szovjet blokk fő ellensége lett.

Albániában ezzel teljesen megfordultak az erőviszonyok. Hoxha azonnal Moszkva mellé állt. A jugoszláv kapcsolat hívei néhány hónap alatt gyanússá, majd ellenséggé váltak. Koçi Xoxét eltávolították, letartóztatták, bíróság elé állították és 1949-ben kivégezték. A férfit, aki nemrég még Hoxha egyik legerősebb riválisa volt, most jugoszláv ügynökként és árulóként ítélték el.

Mehmet Shehu viszont visszatért.

A történetnek ez a része különösen fontos az 1981-es végjáték megértéséhez. Shehu már harminchárom évvel halála előtt megtapasztalta, milyen gyorsan változhat egy kommunista rendszerben a politikai igazság. 1948 elején ő került a jugoszlávbarát vezetés célkeresztjébe azért, mert ellenezte a jugoszláv katonai befolyást. Néhány hónappal később ugyanazok az emberek lettek árulók, akik őt eltávolították, ő pedig ismét a győztes vezetéshez tartozott.

A rendszer azt a tanulságot kínálta számára, hogy a politikai túlélés nem feltétlenül attól függ, kinek volt igaza egy vitában. Sokkal fontosabb volt, hogy egy nemzetközi fordulat után ki tudja az új igazságot meghatározni, és ki kerül annak vesztes oldalára. Shehu 1948-ban megmenekült ettől a mechanizmustól, később pedig maga is segített működtetni. Amikor 1981-ben ugyanaz a logika ellene fordult, már pontosan ismerte a szabályait, és talán éppen ezért érthette meg mindenkinél korábban, milyen kevés lehetősége maradt.

7. A győztes visszatérése

Koçi Xoxe bukása 1948 végén nem egyszerű személycserét jelentett az albán kommunista vezetésben. Egy egész politikai irányzat tűnt el vele, és ugyanaz a rendszer, amely néhány hónappal korábban még a jugoszláv kapcsolat erősítését tekintette helyesnek, hirtelen árulásként kezdte kezelni mindazt, ami Belgrádhhoz kötődött. Xoxe november közepén még az ország egyik legerősebb embere volt, néhány héttel később pedig már valamennyi tisztségétől megfosztva várta letartóztatását.

A fordulat sebessége önmagában tanulságos. Xoxe addig belügyminiszterként, miniszterelnök-helyettesként és pártvezetőként olyan apparátust irányított, amely ellenfelek százait küldte börtönbe vagy még súlyosabb sorsra. Most ugyanez az

apparátus fordult ellene. 1948. november 28-án, éppen azon a napon, amelyet a kommunista vezetés az új rendszer győzelmének egyik legfontosabb ünnepévé tett, Xoxét saját Bllok-beli otthonában letartóztatták.

Néhány hónappal később halálra ítélték. Utolsó levelét 1949 júniusában írta Enver Hoxhának, miután megtudta, hogy kegyelmi kérvényét elutasították. Nem lázadt fel, nem vádolta egykori társait, és még ekkor is a párt sikerét kívánta. Egyetlen személyes kérése volt: családját ne üldözzék, fiának engedjék meg, hogy tanuljon. A kérés nem teljesült. A család évtizedeken át viselte Xoxe bukásának következményeit.

Ennek a levélnek később különös párhuzama lett Mehmet Shehu történetében. Harminckét évvel később Shehu is levelet hagyott Hoxhának, közvetlenül halála előtt. Mindkét férfi hosszú időn át a rendszer legbelső köréhez tartozott, mindketten részt vettek mások politikai megsemmisítésében, és mindketten úgy kerültek a gépezet fogaskerekei közé, hogy közben még utolsó óráikban is elfogadták legalább a rendszer nyelvét.

Xoxe bukása Mehmet Shehu számára ezzel szemben politikai feltámadást jelentett. Az a vezető, akit alig néhány hónappal korábban a jugoszlávbarát irányzat félreállított, ismét a hatalom központjába került. Hoxha számára Shehu egyszerre volt hasznos szövetséges és bizonyíték arra, hogy az új vonal kezdettől létezett: a hivatalos történet szerint ők már akkor felismerték Jugoszlávia veszélyét, amikor mások még Tito politikáját követték.

A valóság ennél összetettebb volt. Hoxha maga is hosszú ideig rendkívül szoros kapcsolatot ápolt Belgráddal, és csak akkor szakított látványosan, amikor Tito konfliktusba került Sztálinnal. Shehu viszont valóban ellenezte a két hadsereg egyesítését, és ezért 1948 elején komoly politikai hátrány érte. Ez a tény azért fontos, mert később, 1982-ben Hoxha egyik központi állítása az lett, hogy Shehu már a háború idején jugoszláv ügynökké vált. A két történet között olyan ellentmondás feszült, amelyet a hivatalos propaganda sohasem próbált igazán feloldani.

Az 1948-as válság után Albánia gyorsan a Szovjetunióhoz igazodott. A jugoszláv szakemberek távoztak, a gazdasági kapcsolatokat átszervezték, és Moszkva vált az ország legfontosabb külső támogatójává. Sztálin személye Hoxha számára egyszerre jelentett ideológiai példaképet és politikai biztosítékot. Albánia egy kis ország volt Jugoszlávia déli határán, a szovjet blokkhoz való szoros kötődés pedig olyan védelmet kínált, amelyet Tirana saját erejéből nem teremthetett volna meg.

Shehu ekkor már nem egyszerű katonai parancsnokként tért vissza. A háborús tekintély mellé állami és pártvezetői hatalom társult. Egyre inkább ő lett az az ember, akire Hoxha a rendszer mindennapi működtetését, a gazdasági tervek végrehajtását, a biztonsági kérdéseket és a fegyelmezést bízhatta. A kettőjük közötti munkamegosztás a következő években szilárdult meg igazán.

A rendszer stabilizálása azonban nem jelentett enyhülést. Az új vezetés továbbra is úgy tekintett politikai ellenfeleire, mint az államot fenyegető összeesküvés résztvevőire. A korai kommunista Albániában nem létezett olyan határ, amely világosan elválasztotta volna a valódi biztonsági veszélyt a politikai nézetkülönbségtől. A külföldről támogatott fegyveres akciók és emigráns szervezkedések valóban léteztek,

ugyanakkor a hatalom ezeket arra is felhasználta, hogy minden belső eltérést ugyanabba az ellenségképletbe illesszen.

1951 februárjában robbanószerkezetet dobtak a tiranai szovjet követség udvarára. A merénylet nem okozott jelentős károkat, politikai következményei azonban súlyosak voltak. Tömeges letartóztatások kezdődtek, és a rendszer olyan embereket is halálra küldött, akiknek a konkrét akcióhoz való kapcsolata nem volt bizonyítható. Az eset világosan megmutatta, milyen logika szerint működik az új állam: egy ellenséges cselekmény után nem feltétlenül a tényleges elkövetőket kereste, hanem politikai kategóriákból állította össze a bűnösök körét.

Shehu ekkor már a hatalom legbelső magjához tartozott. Nem lehet úgy megírni későbbi tragédiáját, mintha ezekhez az eseményekhez semmi köze nem lett volna. A politikai felelősség megoszlása egyes ügyekben nehezen rekonstruálható, de a rendszer második vonalának vezetőjeként részt vett annak az államnak a működtetésében, amely a törvényességet rendszeresen alárendelte a párt politikai érdekeinek.

Ez a mechanizmus nem állt meg a régi társadalmi elitnél vagy a nyílt antikommunistáknál. Rövidesen újra a párt saját emberei kerültek célkeresztbe. Az albán kommunizmus egyik állandó sajátossága lett, hogy a rendszer biztonságát nem a konfliktusok lezárásával, hanem újabb és újabb ellenségek felfedezésével próbálta fenntartani.

Mehmet Shehu számára az ötvenes évek eleje mégis töretlen felemelkedést hozott. Amíg korábbi harcostársak egymás után tűntek el a politikai életből, ő egyre közelebb került a hatalom csúcsához. 1954-ben átvette a kormány vezetését, és ezzel létrejött az a politikai kettős, amely csaknem három évtizeden át meghatározta Albániát: Enver Hoxha maradt a párt és a rendszer megkérdőjelezhetetlen első embere, Mehmet Shehu pedig az állam mindennapi irányításának legfontosabb szereplője lett. A kinevezés nem pusztán előléptetés volt, hanem annak a hallgatólagos szerződésnek a megszilárdulása, amely szerint Shehu rendkívül nagy hatalmat gyakorolhatott mindaddig, amíg nem vált Hoxha politikai alternatívájává.

8. Ketten Albánia élén

1954-től az albán hatalmi rendszer kívülről meglehetősen egyszerűnek látszott. Enver Hoxha volt a párt első embere, Mehmet Shehu pedig a miniszterelnök. A két tisztség formailag világosan elkülönült, a valóságban azonban egyetlen hierarchikus rendszer két legfontosabb szintjét jelentette.

Hoxha számára a párt vezetése fontosabb volt bármely állami tisztségnél. A kommunista rendszerben nem a kormány, hanem a párt határozta meg a politikai irányt, és minden lényeges döntés végső legitimitása onnan eredt. Hoxha ezért úgy engedhette át a miniszterelnöki tisztséget Shehunak, hogy közben saját hatalma nem csökkent. Éppen ellenkezőleg: megszabadult a mindennapi kormányzati ügyek jelentős részétől, és még tisztábban a rendszer legfelső politikai döntőbírájává válhatott.

Shehu viszont olyan területet kapott, amely nagyon jól illett személyiségéhez. A kormányfői munka tervszámokat, minisztériumi jelentéseket, beruházásokat, termelési problémákat és fegyelmi ügyeket jelentett. A miniszterelnök rendszeresen számon kérte a késedelmeket, beleavatkozott részletkérdésekbe, és munkatársaitól ugyanazt a tempót várta el, amelyet saját magától. Keménysége és gyorsasága sokakban félelmet keltett, de ugyanakkor hozzájárult ahhoz, hogy a rendszer működőképesebbnek látszódjon, mint amilyen gazdasági alapjai alapján lehetett volna.

A két férfi közötti különbség itt újra előnnyé vált. Hoxha képes volt hosszú ideig várni, megfigyelni, személyi kapcsolatokat mérlegelni és politikai helyzeteket saját javára fordítani. Shehu inkább az azonnali megoldások embere volt. Ha egy gyár nem teljesítette a tervet, egy minisztérium késett vagy egy katonai egységnél problémát jelentettek, elsősorban intézkedést akart látni. Ez a tulajdonsága békeidőben is megtartotta a katonai parancsnok bizonyos vonásait.

A rendszer azonban nemcsak gazdasági terveket hajtott végre. Az ötvenes évek közepére Albánia olyan egypárti állammá vált, amelyben lényegében megszűnt minden szervezett politikai ellenzék. A társadalom átalakítását államosítás, kollektivizálás és az egykori elit kiszorítása kísérte, miközben az állambiztonság a lakosság mindennapi életének egyre nagyobb részét figyelte. Az internálás és a politikai börtön nem rendkívüli eszköz volt, hanem a rendszer tartós intézménye.

Shehu ebben az államban nem mérséklő ellenpontot jelentett Hoxhához képest. Ellenkezőleg, politikai gondolkodásuk alapvető kérdésekben nagyon közel állt egymáshoz. Mindketten úgy látták, hogy Albánia ellenséges környezetben él, a rendszer belső ellenfelei kapcsolatban állnak külső hatalmakkal, és az engedményeket könnyen gyengeségként értelmezhetik. A vita közöttük rendszerint nem arról szólt, hogy szükséges-e a rendszer keménysége, hanem legfeljebb arról, hogyan és milyen eszközökkel kell végrehajtani a közös politikai vonalat.

Sztálin 1953-as halála ezért különösen kényelmetlen helyzetet teremtett számukra. Moszkvában fokozatosan megkezdődött a sztálini korszak bizonyos elemeinek felülvizsgálata, majd 1956 februárjában Nyikita Hruscsov a Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. kongresszusán titkos beszédben támadta Sztálin személyi kultuszát és a korábbi tisztogatások gyakorlatát. A beszéd hatása messze túlnyúlt a Szovjetunión.

Ha Sztálin hibázott, akkor felmerült a kérdés, hogy mi legyen azokkal a vezetőkkel, akik saját országukban ugyanezt a modellt követték. Ha a politikai perek egy része törvénytelen volt Moszkvában, miért ne lehetett volna ugyanígy megvizsgálni a tiranai pereket? Ha a személyi kultusz káros volt, mi történt Albániában, ahol Enver Hoxha alakját egyre inkább a párt és a nemzet történetének középpontjába helyezték?

A kérdések különösen veszélyesek voltak Hoxha és Shehu számára, mert nem csupán elméleti vitát jelentettek. A párt számos egykori vezetője börtönben, internálásban vagy már a sírban volt. A teljes rehabilitáció azt is jelenthette volna, hogy meg kell nevezni, kik hozták a korábbi döntéseket, és hogyan készültek a vádiratok. A desztalinizáció ezért Albániában nem egyszerű ideológiai alkalmazkodást, hanem a hatalmi elit saját múltjának vizsgálatát követelte volna meg.

1956-ban a kommunista világ más részein is láthatóvá váltak a változás következményei. Lengyelországban komoly politikai válság alakult ki, Magyarországon pedig októberben forradalom robbant ki, amelyet szovjet katonai beavatkozás vert le. Hoxha és Shehu számára Budapest eseményei megerősítették azt a meggyőződést, hogy a liberalizáció veszélyes. Ha a párt enged, előbb vita indul, aztán követelések jelennek meg, végül maga a kommunista rendszer kerül veszélybe.

Albániában ezért nem következett valódi enyhülés. Akik a párton belül reformokat vagy a korábbi döntések felülvizsgálatát akarták, hamar megtapasztalták a vezetés ellenállását. Bedri Spahiu és Tuk Jakova már korábban konfliktusba került Hoxhával; mindketten börtönbe vagy internálásba kerültek. Spahiu később éveken át leveleket írt Mehmet Shehunak a fogságból, részletesen beszámolva a börtönökben alkalmazott erőszakról és a törvénytelenégekről. A miniszterelnök nem válaszolt neki.

Ez a mozzanat különösen fontos Shehu későbbi sorsának megértéséhez. Amikor 1981-ben saját politikai léte vált bizonytalanná, olyan rendszerben találta magát, amelynek módszereiről nemcsak elméleti ismerete volt. Évtizedeken át érkeztek hozzá jelentések, kérelmek, önkritikák és kegyelmi kérvények. Tudta, mit jelent, ha valakit ellenségnek minősítenek, és azt is, milyen kevés súlya marad ilyenkor a formális jogi szabályoknak.

Az ötvenes évek második felére Hoxha és Shehu politikai közössége ezért még erősebb lett. A desztalinizáció nem eltávolította, hanem közelebb tolta őket egymáshoz. Mindketten úgy érezték, hogy Moszkva új iránya nem pusztán Sztálin megítéléséről szól, hanem közvetve az ő hatalmukat is kérdésessé teheti. A következő konfliktusban ezért már nem egyetlen személy sorsa forgott kockán, hanem Albánia egész külpolitikai helyzete.

9. Moszkva ellen

A Szovjetunió és Albánia viszonya Sztálin életében szinte ideálisnak látszott. Hoxha többször találkozott a szovjet vezetővel, Moszkva gazdasági és katonai segítséget nyújtott Tiranának, Albánia pedig a szovjet blokk egyik legfegyverezettebb tagjának számított. Jugoszlávia 1948-as kiátkozása után a szovjet szövetség ráadásul közvetlenül hozzájárult Hoxha hatalmának megszilárdításához.

Hruscsov hatalomra kerülése fokozatosan változtatta meg ezt a viszonyt. Az új szovjet vezető nemcsak Sztálin örökségének egy részét bírálta, hanem rendezni próbálta a kapcsolatokat Jugoszláviával is. 1955-ben Belgrádba látogatott, és nyíltan törekedett Tito és Moszkva kibékítésére. Tiranából nézve ez különösen érzékeny kérdés volt: az a Jugoszlávia, amelyet néhány éve még a kommunista világ fő árulójának neveztek, hirtelen ismét elfogadható partner lett.

Hoxha számára ez nem egyszerű külpolitikai korrekció volt. Saját hatalmának egyik alapvető igazolása épült arra, hogy 1948-ban ő ismerte fel Tito veszélyét, és Sztálinnal együtt megvédte Albánia függetlenségét. Ha Moszkva most kibékült Belgráddal, akkor az albán vezetés egész történeti narratívája bizonytalanná vált. Mehmet Shehu esetében pedig még személyesebb volt a kérdés: őt 1948-ban valóban azért érte politikai támadás, mert ellenezte a jugoszláv katonai befolyást.

A feszültség évek alatt nőtt. Hruscsov 1959-ben Albániába látogatott, de a látogatás nem oldotta fel a bizalmatlanságot. A szovjet vezető gazdasági elképzelései sem egyeztek a tiranai vezetéssel. Moszkva úgy vélte, hogy a kis Albániának nem feltétlenül kell minden iparágat önállóan kiépítenie, és gazdasági fejlődését a szocialista munkamegosztásba kellene illeszteni. Hoxha és Shehu ezzel szemben egyre inkább úgy értelmezték az önálló iparosítást, mint a politikai függetlenség garanciáját.

A vita mélyén azonban hatalmi kérdés húzódott. A szovjet desztalinizáció szükségképpen azt jelentette, hogy Hoxha rendszerének egyes módszereit is bírálni lehetett. Hruscsov egyre nyíltabban vetette Tirana szemére a személyi kultuszt és a politikai elnyomást, az albán vezetők pedig ezt beavatkozásnak tekintették.

1960-ban a konfliktus nyílttá vált. A kommunista pártok moszkvai tanácskozásán Hoxha már nyilvánosan szembeszállt Hruscsovval. Az albán álláspont egyre közelebb került Kínához, amely szintén támadta a szovjet vezetést a „békés együttélés”, a desztalinizáció és a nemzetközi kommunista mozgalom irányítása miatt.

Shehu teljes súlyával Hoxha mellett állt. A későbbi hoxhai propaganda ezt a korszakot is megpróbálta átírni, és 1982 után olyan történetet alkotott, amelyben Shehu a háttérben már ekkor is külföldi hírszerzéseknek dolgozott. A korabeli nyilvános politika azonban ennek éppen az ellenkezőjét mutatta: a miniszterelnök a szovjetellenes albán vonal egyik legfontosabb képviselője volt.

1961 februárjában a tiranai pártkongresszuson már alig maradt nyoma a korábbi szovjet-albán barátságnak. A szovjet küldöttekkel feltűnően hűvösen bántak, miközben a kínai delegációt látványos figyelem övezte. Mehmet Shehu beszédében nyíltan vállalta, hogy az albán vezetőket dogmatikusnak és zsarnokinak nevezik, de ezt lényegében annak bizonyítékaként értelmezte, hogy nem tértek le a marxista-leninista útról.

A gazdasági következmények hamar jelentkeztek. Moszkva és más kelet-európai államok korábban jelentős támogatást ígértek Albánia új ötéves tervéhez, a politikai konfliktus azonban ezeket az együttműködéseket is veszélybe sodorta. A szovjet vezetés egyre nyíltabban követelte az albán politika megváltoztatását, Tirana pedig azzal vádolta Moszkvát, hogy gazdasági nyomással akarja kikényszeríteni az engedelmességet.

1961 őszén Hruscsov már személyesen támadta Hoxhát és Shehut. A szovjet pártkongresszuson azt állította, hogy Albániában erőszakkal és önkénnyel tartják fenn a hatalmat, és emlékeztetett arra, hogy a kommunista mozgalom számos régi alakja az albán vezetők tisztogatásainak áldozata lett. A szovjet vezető lényegében azt mondta: Albánia nem tudja kijavítani hibáit mindaddig, amíg Hoxha és Shehu a helyén marad.

Ez már nem ideológiai vita volt, hanem közvetlen politikai támadás. Ha Tirana engedett volna, az könnyen a két vezető bukását jelenthette volna. Hoxha és Shehu számára ezért a szovjet konfliktus végleg összekapcsolta az ország külpolitikai irányát saját politikai túlélésükkel.

A diplomáciai kapcsolatok rövidesen gyakorlatilag összeomlottak. A szovjet szakemberek távoztak, a támogatás megszűnt, és Albánia egyetlen pillanat alatt elveszítette azt a nagyhatalmi szövetségest, amely 1948 óta gazdasági és katonai

biztonságának legfontosabb alapja volt. A helyzet akár katasztrofális is lehetett volna, ha ekkor nincs egy másik kommunista nagyhatalom, amely saját moszkvai konfliktusa miatt különösen értékes szövetségest látott a kis balkáni országban.

Kína éppen akkor került egyre élesebb szembenállásba a Szovjetunióval, amikor Albánia új támogatót keresett. A két ország földrajzilag távol volt egymástól, gazdaságuk és történelmük alig hasonlított, közös érdekük azonban rendkívül erősnek bizonyult. Peking számára Tirana azt bizonyította, hogy nem minden európai kommunista párt fogadja el Moszkva vezető szerepét; Albánia számára pedig Kína pénzt, ipari berendezéseket, fegyvereket és politikai védelmet kínált.

Hoxha és Shehu ekkor már másodszor cseréltek nagyhatalmi patrónust anélkül, hogy saját rendszerüket megváltoztatták volna. Előbb Jugoszlávia helyét foglalta el a Szovjetunió, most pedig Moszkva helyére Peking lépett. A folyamat erősítette azt a meggyőződésüket, hogy Albánia képes túlélni minden szövetségi szakítást, ha elég következetesen ragaszkodik saját politikai vonalához. Ez a tapasztalat később egyre veszélyesebb önbizalommal alakult, mert a vezetés lassan azt kezdte hinni, hogy még egy újabb teljes elszigetelődés árát is korlátlanul ráterhelheti az országra.

10. Peking kedvence

Az albán-kínai kapcsolat a hidegháború egyik legkülönösebb szövetsége volt. Európa egyik legkisebb országa és a világ legnépesebb kommunista állama között több ezer kilométer húzódott, közvetlen gazdasági érdekeik korlátozottak voltak, és társadalmuk alig ismerték egymást. Politikai szempontból mégis szinte tökéletesen egymásra találtak.

Peking számára Albánia különleges értéket képviselt. A kínai-szovjet konfliktusban szükség volt olyan európai kommunista pártra, amely nyíltan Mao oldalára áll, és megkérdőjelezi Moszkva kizárólagos vezető szerepét. Tirana ezt a szerepet örömmel vállalta. Az albán vezetők nem egyszerűen szövetségest láttak Kínában, hanem annak bizonyítékát, hogy a Szovjetunió nélkül is életben maradhatnak.

A kínai segítség rövid idő alatt létfontosságúvá vált. Ipari üzemek, gépek, hitelek és katonai felszerelések érkeztek, kínai szakemberek dolgoztak Albániában, albán delegációk pedig rendszeresen utaztak Pekingbe. A kapcsolat ideológiai nyelvezete túláradozott: testvériségről, megbonthatatlan barátságról és a marxizmus-leninizmus közös védelméről beszéltek.

Mehmet Shehu különösen fontos szerepet kapott ebben a kapcsolatban. Miniszterelnökként nem pusztán végrehajtotta Hoxha külpolitikai döntéseit, hanem maga is az albán-kínai együttműködés egyik legláthatóbb képviselője lett. Már az ötvenes évek közepén járt Kínában Hoxhával, a hatvanas években pedig önállóan is olyan fogadtatásban részesült, amilyen kevés külföldi politikusnak jutott.

1966 tavaszán Shehu magas rangú párt- és kormányküldöttség élén utazott a Kínai Népköztársaságba. A látogatás április végén kezdődött és május első feléig tartott. A delegációban Hysni Kapo, a párt egyik legfontosabb vezetője is részt vett, ami már önmagában jelezte az út jelentőségét.

Pekingben olyan fogadtatást rendeztek, amely még a kommunista tömegrendezvények világában is rendkívülinek számított. A korabeli kínai beszámolók szerint hatalmas tömeg vonult az utcákra, és a Peking Review azt állította, hogy mintegy egymillió ember vett részt az albán delegáció üdvözlésében. A számot nem feltétlenül kell szó szerint elfogadnunk, de a propaganda mérete önmagában is fontos: a kínai vezetés látványosan demonstrálni akarta, hogy Albánia különleges szövetséges.

Shehut nem mellékszereplőként kezelték. Csou En-laj személyesen tárgyalt vele, és az albán–kínai kapcsolatot a kommunista országok közötti viszony példájának nevezte. A miniszterelnök nyilatkozatai ugyanezt a hangot követték. A két államot a közös ellenségek, mindenekelőtt az amerikai imperializmus és a szovjet „revizionizmus” elleni harc kötötte össze.

A látogatás időzítése különösen érdekes volt. Kínában ekkor már közeledett a kulturális forradalom, Albániában pedig Hoxha rövidesen saját ideológiai radikalizációs kampányt indított. A két rendszer kölcsönösen megerősítette egymást abban a hitben, hogy a kommunizmus veszélyét nem a túlzott dogmatizmus, hanem az ideológiai engedékenység jelenti.

Albániában újabb támadás indult a bürokrácia, a vallás és minden olyan társadalmi intézmény ellen, amelyet a párt önálló hatalmi központnak tekinthetett. A kulturális forradalom albán változata nem volt egyszerű kínai másolat, de a pekingi események kétségtelenül ösztönözték. Az ország vezetői úgy érezték, hogy éppen az ideológiai tisztaság különbözteti meg őket a „revizionista” kelet-európai rendszerektől.

Mehmet Shehu ebben a politikában is Hoxha oldalán állt. Nem találunk olyan komoly bizonyítékot, amely arra utalna, hogy a hatvanas években valamilyen mérsékeltebb, nyugatbarát vagy szovjetbarát alternatívát képviselt volna. Éppen ezért olyan nehezen illeszthető össze a korabeli pályája azzal a történettel, amelyet Hoxha halála után róla kialakított.

A kínai kapcsolat nemcsak ideológiai kérdés volt. Albánia gazdasági fejlődése egyre nagyobb mértékben függött Pekingtől. Amikor 1970-ben új hosszú lejáratú, kamatmentes hitelről állapodtak meg, Shehu a támogatást az új ötéves terv egyik meghatározó tényezőjének nevezte. A kínai segítségből ipari kapacitásokat építettek, gépeket vásároltak és olyan fejlesztéseket finanszíroztak, amelyekre az ország saját forrásaiból aligha lett volna képes.

Ez a függés azonban ugyanazt a problémát hordozta, amelyet Albánia korábban Jugoszláviával és a Szovjetunióval is megtapasztalt. Egy nagyhatalmi szövetség addig működött jól, amíg Tirana és patrónusa ugyanúgy értelmezte a világot. Amint a nagyhatalom politikája megváltozott, az albán vezetés könnyen úgy érezte, hogy saját függetlensége kerül veszélybe.

A hetvenes évek elején pontosan ez kezdődött. Mao és az amerikai vezetés közeledése alapvetően megváltoztatta Kína külpolitikáját. Richard Nixon 1972-es pekingi látogatása egy olyan ország számára, amely egész ideológiáját az amerikai imperializmus elleni harcra építette, komoly magyarázatra szorult. Hoxha egyre gyanakvóbban figyelte, hogy Peking új kapcsolatokat épít Nyugaton és a harmadik világban, miközben Albánia továbbra is a merev ideológiai vonalat követi.

Eleinte egyik fél sem akarta nyíltan kimondani, hogy a szövetség repedezik. Kínának presztízsveszteséget jelentett volna európai szövetségeseinek elvesztése, Albániának pedig gazdasági katasztrófát okozhatott volna a kínai segítség gyors megszűnése. A konfliktus ezért évekig fokozatosan erősödött.

Mehmet Shehu helyzete ebben a folyamatban különösen érdekes. 1966-ban még olyan politikusként ünnepelték Pekingben, akit a kínai propaganda szinte példátlan tömegrendezvénnnyel fogadott. Egy évtizeddel később már ugyanennek a kapcsolatnak a válságát kellett kormányfőként kezelnie. A kínai hitelek és berendezések akadozása közvetlenül érintette azokat a gazdasági terveket, amelyek végrehajtásáért ő felelt.

A hetvenes évek közepére a problémák már a tervszámokban is megjelentek. Az ipari és mezőgazdasági növekedés elmaradt a céloktól, több nagy beruházás késett, miközben a kínai támogatás csökkent. A párt 1976-os kongresszusán Hoxha és Shehu egyaránt „objektív nehézségekre” hivatkozott, ami a korszak albán politikai nyelvében részben azt jelentette, hogy a külső segítség kiesése egyre jobban érezhető.

A válasz nem a gazdasági nyitás lett, hanem az önellátás dogmájának további erősítése. Az 1976-os alkotmány már olyan szigorúan fogalmazott a külföldi hitelekről és közös gazdasági vállalkozásokról, hogy gyakorlatilag törvényi szintre emelte az elszigetelődést. A vezetés azt állította, hogy Albánia saját erőből képes fejlődni, és minden külső függés politikai veszélyt jelent.

Ezzel azonban egy hosszú folyamat ért új szakaszba. A Hoxha–Shehu vezetés három évtized alatt előbb Jugoszláviától, majd a Szovjetuniótól, végül pedig Kínától távolodott el. Mindhárom szakítást úgy magyarázta, hogy a másik fél letért a helyes útról, Albánia viszont megőrizte elveit és függetlenségét. A rendszer számára ez politikai büszkeség forrása lett, az ország gazdasága számára viszont egyre szűkebb mozgásteret jelentett.

Mehmet Shehu 1966-os pekingi diadala ezért utólag különös fényt kap. Akkor úgy tűnhetett, hogy az albán miniszterelnök egy új, tartós nagyhatalmi szövetség egyik fő építője. Tizenöt évvel később már egy olyan ország kormányát vezette, amely gyakorlatilag valamennyi korábbi támogatójával összeveszett, és gazdasági nehézségei közepette egyre inkább saját erőforrásaira szorult. Shehu továbbra is a rendszer második embere volt, de az a politikai világ, amelyben hatalmát felépítette, fokozatosan bezárult körülötte.

11. Amikor már Kína is ellenség lett

A hetvenes évek közepén Albánia még hivatalosan a Kínai Népköztársaság legközelebbi európai szövetségese volt, de a kapcsolat mögött egyre több bizalmatlanság halmozódott fel. Az 1960-as években Peking és Tirana közös ellenfele a Szovjetunió volt, és mindkét rendszer úgy mutatta be magát, mint a marxizmus-leninizmus igazi örökségének védelmezőjét. A világpolitika azonban közben megváltozott, Kína pedig olyan külpolitikai mozgástérre törekedett, amelyet Albánia vezetése ideológiai árulásként értelmezett.

A legnagyobb törést az Egyesült Államokhoz való kínai közeledés okozta. Hoxha már Richard Nixon pekingi meghívásakor világossá tette, hogy elfogadhatatlannak tartja

Washington és Peking kapcsolatának normalizálását. Tirana szemében az Egyesült Államok továbbra is az „imperializmus” fő képviselője volt, és az albán vezetés ugyanilyen veszélyesnek tekintette a szovjet „szociálimperializmust”. Hoxha logikája szerint egyik nagyhatalom ellen sem lehetett a másikkal tartós stratégiai szövetséget kötni anélkül, hogy a kommunista mozgalom elvei sérülnének.

Kínának egészen más problémái voltak. A Szovjetunióval fennálló határkonfliktus, a nemzetközi elszigeteltség és az amerikai kapcsolatban rejlő lehetőségek olyan pragmatikusabb külpolitikát ösztönöztek, amelyet Peking saját biztonsági érdekeivel indokolt. Albánia ebből azt látta, hogy legfontosabb szövetségese ugyanarra az útra lép, amely miatt Hruscsovot korábban revizionistának bélyegezte.

A vita fokozatosan a katonai és gazdasági együttműködésre is áttért. Albánia jelentős mennyiségű kínai fegyvert és felszerelést kapott, és ipari fejlesztéseinek egy része ugyancsak kínai támogatástól függött. Amikor Peking csökkenteni kezdte ezt a segítséget, a tiranai vezetés nem egyszerű gazdasági takarékoskosságot látott benne, hanem politikai nyomásgyakorlást.

1975 nyarán Hoxha és Shehu személyesen fordult Mao Ce-tunghoz további katonai támogatásért. Kína végül csak korlátozott segítséget adott, és jelezte, hogy Albánia nem számíthat a korábbi mértékű katonai szállításokra. A két ország fegyveres erői közötti kapcsolatok gyorsan meggyengültek, miközben a gazdasági együttműködésben is egyre több probléma jelentkezett.

A kínai hitelek és berendezésszállítások késése közvetlenül érintette Mehmet Shehu kormányát. Több nagy ipari beruházás befejezése elhúzódott, a kereskedelmi tárgyalások nehezebbé váltak, és az albán vezetés azzal vádolta Pekinget, hogy tudatosan teremt gazdasági nehézségeket. A korábbi szövetségeseik között olyan vita alakult ki, amelyben mindkét fél a másikat tette felelőssé a kapcsolat megromlásáért.

Az 1976-os pártkongresszuson már nem lehetett elrejteni a gazdasági problémákat. Az előző ötéves terv több fontos célkitűzése nem teljesült. Az ipari termelés növekedése elmaradt a tervezettől, a mezőgazdasági teljesítmény még jelentősebben maradt a várakozások alatt, és több beruházás csúszott. Hoxha és Shehu egyaránt „objektív nehézségekről” beszélt, ami a hivatalos nyelvben elsősorban a kínai segítség visszaesését jelentette.

A válasz azonban nem a gazdaságpolitika felülvizsgálata lett. A vezetés még erősebben hangsúlyozta az önerőre támaszkodás elvét, és ezt az 1976-ban elfogadott új alkotmányba is beépítette. Az alkotmány megtiltotta a külföldi hitelek felvételét és olyan közös gazdasági vállalkozások létrehozását, amelyek külföldi államokhoz vagy vállalatokhoz kötődtek volna Albániát.

Papíron mindez a nemzeti függetlenséget szolgálta. Az ország nem halmozott fel jelentős külföldi adósságot, és a vezetés büszkén hirdethette, hogy senki sem diktálhat neki gazdasági feltételeket. Az ár azonban magas volt. Egy kis, technológiailag elmaradott ország számára az önerőre támaszkodás nem jelenthette azt, hogy minden szükséges gépet, ipari technológiát és beruházási forrást saját maga képes előállítani.

A kínai kapcsolatok közben tovább romlottak. 1977-re az albán vezetés már egyre nyíltabban támadta Peking külpolitikáját. A kínai „három világ” elméletét Hoxha elvi

engedménynek tekintette az imperializmusnak, és különösen sértette, hogy Kína Jugoszláviával is javította kapcsolatait. Tirana számára Tito rendszere továbbra is a revizionizmus egyik fő példája volt, így Peking belgrádi nyitása egyszerre jelentett ideológiai és presztízsveszteséget.

A konfliktus során különös szerepcsere zajlott le. Egy évtizeddel korábban Albánia gazdaságilag nagymértékben függött Kínától, politikailag azonban szokatlanul nagy hangot kapott a kínai-szovjet vitában. Most a kis szövetséges egyre keményebben bírálta azt a nagyhatalmat, amelynek segítsége nélkül számos albán beruházás nem készülhetett volna el. Hoxha számára azonban az ideológiai önállóság és saját vezetői tekintélye fontosabbnak bizonyult, mint az együttműködés gazdasági ára.

1978 júliusában Kína végül megszüntette Albániának nyújtott gazdasági és katonai segítségét. A lépés egy tizenhét éves különleges kapcsolat végét jelentette. A kínai szakemberek távoztak, a félkész projektek egy részét albán erőből kellett folytatni, és az országnak új kereskedelmi partnereket kellett keresnie.

A tiranai propaganda természetesen győzelemként mutatta be a szakítást. A hivatalos értelmezés szerint Albánia ismét bebizonyította, hogy nem hajlandó feladni elveit külföldi támogatásért. A jugoszlávok után Sztálintól eltávolodó Szovjetunió, majd végül Kína is letért a helyes útról, miközben Albánia változatlanul őrizte a marxizmus-leninizmus tisztaságát.

A gazdasági valóság kevésbé volt diadalmas. Az országnak nyugat-európai és kelet-európai piacok felé kellett fordulnia, és még Jugoszláviával is növelte kereskedelmét, miközben politikailag továbbra is revizionista ellenségnek nevezte. Az ideológiai nyelvezet és a gazdasági szükséglet között egyre nagyobb rés nyílt, de ezt a vezetés nem reformokkal, hanem még szigorúbb belső fegyellemmel próbálta áthidalni.

Mehmet Shehu számára a kínai szakítás különösen nehéz helyzetet teremtett. Miniszterelnökként neki kellett működtetnie azt a gazdaságot, amelynek egyre kevesebb külső forrás állt rendelkezésére, miközben a politikai vezetés olyan elvárásokat fogalmazott meg, mintha az ország a külvilág segítsége nélkül is ugyanazokat a növekedési célokat teljesíthetné. Az egykori pekingi ünnepelt vendégnek most azt kellett bizonyítania, hogy Albánia Peking nélkül is boldogul.

A szakításnak volt egy kevésbé látványos politikai következménye is. A Hoxha-Shehu vezetés immár minden korábbi nagyhatalmi szövetségesével konfliktusba került. Ez tovább erősítette az ostromlott erőd gondolatát, amely szerint Albánia körül gyakorlatilag csak potenciális ellenségek élnek. Egy ilyen rendszerben minden belső nézeteltérés könnyen külső összeesküvés bizonyítékává válhatott, és a külpolitikai elszigeteltség fokozatosan a belpolitikai gyanakvást is táplálta. Mire a következő nagy válság elérte a vezetés legfelső szintjét, már nem maradt olyan külső szövetséges, amelyhez egy vesztes frakció fordulhatott volna, és nem létezett olyan intézmény sem, amely megvédhette volna a hatalomból kieső vezetőt.

III. rész – Ki követi Hoxhát?

12. Az öregedő diktátor

Enver Hoxha a nyilvánosság előtt évtizedeken át szinte változatlan figuraként jelent meg. A fényképeken gondosan öltözött, magabiztos vezető állt a tömeg előtt, körülötte a Politikai Bizottság tagjaival. A propaganda nem öregedő emberként, hanem a párt és az ország állandó iránytűjeként ábrázolta. A valóságban azonban egészsége már jóval korábban komoly problémákat okozott.

Cukorbetegségét viszonylag fiatalon diagnosztizálták. Testsúlya, erős dohányzása és a tartós stressz tovább növelte a szövődmények veszélyét, és külön orvosi csapat alakult ki körülötte. A szovjet kapcsolatok idején moszkvai és más kelet-európai orvosok is részt vettek kezelésében, később pedig a Bllokban külön klinikai háttérrel hoztak létre a legfelső vezetés számára. Francia specialistákkal is konzultáltak, bár az albán rendszer mindent megtett azért, hogy Hoxha tényleges egészségi állapotáról minél kevesebb információ kerüljön ki.

1973-ban súlyos szívroham érte. A politikai rendszer működése szempontjából ez nem lehetett egyszerű magánügy. Hoxha ekkor hatvanöt éves volt, csaknem három évtizede vezette az országot, és Albániában nem létezett szabályozott mechanizmus arra, hogyan történjen a hatalom átadása, ha a párt első embere meghal vagy tartósan cselekvőképtelenné válik.

A kommunista rendszerek alkotmányai természetesen tartalmaztak állami tisztségeket és helyettesítési szabályokat, de a valódi hatalom nem ezekben rejtett. Albániában az számított, ki ellenőrzi a pártot, a Politikai Bizottságot, a hadsereget és a biztonsági apparátust. Hoxha személyes tekintélye olyan mértékben összenőtt a rendszerrel, hogy utódlása szükségképpen politikai válság lehetőségét hordozta.

Az 1973-as szívroham után ez a kérdés már nem volt pusztán elméleti. Hoxha még több mint egy évtizedet élt, és politikai hatalma egészen haláláig fennmaradt, de környezetének tisztában kellett lennie azzal, hogy nem maradhat örökké az ország élén. A hetvenes évek második felében ezért minden személyi változás egyre könnyebben kapott utódlási jelentést.

Ezzel párhuzamosan újabb tisztogatások zajlottak a vezetésben. 1973-ban a kulturális élet és a pártapparátus „liberális” irányzatának nevezett csoportját támadták meg. 1974-ben a hadsereg felső vezetésére került sor, és Beqir Balluku honvédelmi miniszter, Petrit Dume vezérkari főnök, valamint más magas rangú katonák elvesztették pozíciójukat. 1975-ben gazdasági vezetők, köztük Abdyl Këllezi és Koço Theodhosi kerültek sorra.

Ezeket az ügyeket a hivatalos változat mindig különálló összeesküvésekként mutatta be. A párt szerint egyik csoport a kultúrában akarta fellazítani a szocialista rendet, a másik katonai puccsra készült, a harmadik pedig a gazdaságot próbálta kapitalista irányba fordítani. A tisztogatások összhatása azonban függetlenül a konkrét vádaktól egyértelmű volt: Hoxha környezetéből ismét eltűnt több olyan ember, aki saját intézményi hatalmi bázissal rendelkezett.

Mehmet Shehu túlélte valamennyi hullámot, sőt több esetben részt vett a vádlottak elleni fellépésben. Ez tovább növelte politikai súlyát. Minden újabb tisztogatással kevesebb olyan régi vezető maradt, akinek háborús múltja, saját kapcsolatrendszere és önálló tekintélye összevethető lett volna az övével.

A rendszer harmadik jelentős alakja Hysni Kapo volt. Régi partizánvezetőként és a párt egyik meghatározó politikusaként különleges helyet foglalt el Hoxha és Shehu mellett. Nem rendelkezett Shehu kormányzati és katonai erejével, de hosszú évtizedeken át az albán vezetés egyik legmegbízhatóbb tagja maradt, és sok konfliktusban közvetítő vagy kiegyensúlyozó szerepet tölthetett be.

1979-ben Kapo súlyosan megbetegedett. Franciaországban kezelték, és műtétet is végeztek rajta, de állapota nem javult. Szeptember 23-án egy párizsi klinikán meghalt. A rendszerváltás után különféle történetek terjedtek el arról, hogy esetleg megmérgezték vagy szándékosan nem megfelelő kezelést kapott, de ezekre nem került elő megbízható bizonyíték. A rendelkezésre álló orvosi adatok alapján előrehaladott hasnyálmirigyrák okozta halálát.

Kapo eltűnésével az albán vezetés szerkezete jelentősen megváltozott. Addig Hoxha mögött két olyan régi harcostárs állt, akik saját jogon is a rendszer alapító nemzedékéhez tartoztak. 1979 őszétől Mehmet Shehu maradt közülük az egyetlen olyan személy, akit a külvilág és valószínűleg az albán elit jelentős része is Hoxha természetes utódjának tekinthetett.

A helyzet első pillantásra Shehu számára kedvezőnek tűnt. Közel három évtizede állt a kormány élén, háborús múltja megkérdőjelezhetetlen volt, és szinte valamennyi állami terület működésében tapasztalatot szerzett. Külpolitikai tárgyalásokon képviselte az országot, irányította a gazdaságot, vezető szerepet töltött be a védelmi ügyekben, és évtizedek óta tagja volt a párt legszűkebb irányító körének.

Egy személyi diktatúrában azonban az utódlásra való alkalmasság nem feltétlenül előny. Minél természetesebbnek tűnik valaki következő vezetőként, annál inkább önálló politikai pólussá válhat akkor is, ha maga nem tesz semmit ennek érdekében. Az emberek figyelni kezdik, mit mond, kik állnak hozzá közel, hogyan viselkedik válsághelyzetben, és mit tenne akkor, ha az első ember már nem lenne jelen.

Hoxha öregedése ezért új jelentést adott Shehu hatalmának. Ami az ötvenes és hatvanas években a rendszer erősségének számított – egy rendkívül tapasztalt és energikus második ember jelenléte –, a hetvenes évek végére potenciális bizonytalansági tényezővé válhatott. Nem azért, mert bizonyíthatóan összeesküvést szervezett, hanem mert egyre nehezebb volt elképzelni Hoxha utáni Albániát anélkül, hogy az ő neve az elsők között merüljön fel.

13. Az örökös

1980-ban Mehmet Shehu politikai pályája látszólag csúcspontjára ért. Fevziu rekonstrukciója szerint ekkor több funkciót és nagyobb intézményi súlyt birtokolt, mint korábban bármikor. Hysni Kapo halála után nem maradt más olyan régi kommunista vezető, akit ugyanilyen természetesen lehetett volna Enver Hoxha lehetséges utódjaként említeni.

A kívülálló számára az öröklés logikusnak tűnhetett. Hoxha volt az ideológus és a párt megkérdőjelezhetetlen vezetője, Shehu pedig az a férfi, aki évtizedeken át mellette kormányzott. Ha az első ember meghal, következik a második. Egy

dinasztiában, monarchiában vagy szabályozott pártrendszerben ez akár egyszerű képlet lehetett volna.

Albániában azonban soha nem létezett hivatalos trónörökösi cím. Hoxha nem nevezett meg nyilvánosan utódot, és nem dolgozott ki olyan átlátható rendszert, amelyből biztosan következett volna, ki kerül a helyére. Ez részben saját hatalmát védte. Amíg nincs kijelölt utód, senki sem építhet teljesen legitim módon külön támogatói kört a jövőre hivatkozva.

Shehu ennek ellenére különleges helyzetben volt. Közel három évtizedes kormányfői működése miatt az államapparátus minden szintjén ismerték. Miniszterek, katonák, gazdasági vezetők és diplomaták hosszú sora dolgozott vele. Nem kellett titkos frakciót szerveznie ahhoz, hogy saját kapcsolatrendszere legyen; ezt maga a tisztsége és a szolgálati ideje hozta létre.

Ez fontos különbség. Egy diktatúrában a hatalom nemcsak abból áll, hogy valaki hány embert tud személyesen maga mellé állítani. A tapasztalat, a megszokás és az intézményi kapcsolatok önmagukban is politikai tőkét jelentenek. Ha Hoxha egyik napról a másikra eltűnt volna, az állam működését valakinek tovább kellett volna vinnie, és ebben Shehu tapasztalata nehezen lett volna megkerülhető.

Ugyanakkor pontosan ezek a tulajdonságok teheték veszélyessé Hoxha szemében. A diktátor egész pályája során olyan társakat távolított el, akik valamilyen önálló hatalmi forrással rendelkeztek. Koçi Xoxe a belügyi apparátusra és a jugoszláv támogatásra támaszkodhatott, Beqir Balluku a hadseregben szerzett tekintélyt, más vezetők gazdasági vagy pártapparátusi pozícióik révén válhattak kényelmetlenné. Shehu mindegyiküknél hosszabb ideig maradt a csúcson, és több területen halmozott fel tapasztalatot.

Az sem mellékes, hogy személyisége aligha ígért gyenge utódot. Shehu nem tartozott azok közé a politikusok közé, akikről könnyű volt elképzelni, hogy egy erősebb háttérszereplő irányítja őket. Katonai múltja, indulatos természete és erős döntési hajlama inkább azt jelezte, hogy ha egyszer valóban az ország első embere lenne, saját módján vezetné a rendszert.

A kérdés az, vajon Shehu maga mennyire gondolkodott utódlásban. Erre nincs olyan egyértelmű dokumentum, amely bizonyítaná, hogy titokban Hoxha helyére készült. A későbbi hivatalos albán propaganda természetesen éppen ezt állította: Hoxha meggyilkolását, hatalomátvételt és külpolitikai fordulatot tulajdonított neki. Ezek a vádak azonban csak Shehu halála után jelentek meg teljes formájukban, és bizonyításuk során a rendszer gyakran feltételezéseket kezelt tényként.

A kortárs viselkedés inkább egy olyan politikust mutat, aki továbbra is demonstrálta hűségét Hoxhához. Beszédeiben a pártvezető tekintélyét erősítette, politikai döntéseiben nem képviselt nyílt alternatív vonalat, és nyilvánosan nem jelezte, hogy más jövőt képzelne el az országnak. Ez azonban a rendszer logikája szerint nem feltétlenül nyugtathatta meg Hoxhát. A veszélyt nem csak az jelenthette, amit Shehu tett, hanem az is, amire képes lehetett volna.

A családi kapcsolatok is egyre fontosabbá váltak a Bllok zárt világában. A vezetők ugyan kommunista társadalomról beszéltek, amelyben a származás elvileg elveszti régi

jelentőségét, a gyakorlatban azonban a politikai életrajz és a rokonság szinte minden személyes döntést befolyásolt. Az elit gyermekei egymást ismerték, ugyanazokban a körökben mozogtak, és egy házasság politikai jelentőséget kaphatott még akkor is, ha a fiatalok saját választásuknak tekintették.

Hoxha és Shehu családja hosszú időn keresztül szoros kapcsolatban állt egymással. A két férfi nem csupán hivatalos üléseken találkozott; a Bllok magánvilágában is rendszeresen érintkeztek. Fevziu szerint Hoxha későbbi magányában is visszaemlékezett azokra az időkre, amikor esténként Shehu vagy Hysni Kapo otthonában kávéztak, beszélgettek és kevésbé hivatalos módon töltötték az időt.

Ez teszi különösen feltűnővé, milyen gyorsan omlott össze a kapcsolat 1981-ben. Június 11-én Hoxha még egy könyvbe írt ajánlásban közeli barátjának, a párt egyik dicsőséges vezetőjének nevezte Shehut, akinek szolgálataiért a párt és a nép örökké hálás lesz. Alig fél évvel később ugyanez az ember hivatalosan már ellenségnek számított.

1981 május elsején Hoxha és Shehu még együtt jelent meg a tribünön. A kamerák azt örökítették meg, ahogy bajtársi módon átölelik egymást, összekulcsolt kezüket magasba emelik és együtt köszöntik a felvonuló tömeget. A kép tökéletesen megfelelt a propaganda által teremtet világnak: az első és a második ember egységesen vezeti Albániát, közöttük sem politikai, sem személyes törés nem látható.

Négy hónappal később azonban már egészen más folyamat indult el. Az, hogy Hoxha végül milyen régóta gondolkodott Shehu félreállításán, továbbra sem bizonyítható. A források alapján az viszont egyre világosabb, hogy amikor 1981 szeptemberében konfliktusuk nyílttá vált, Hoxha nem kezelte könnyedén ellenfelét. Fevziu szerint a miniszterelnök eltávolítása éppen azért haladt fokozatosan, mert Hoxha tartott attól a hatalomtól, amelyet Shehu hosszú évtizedek alatt felhalmozott.

Ha ez az értelmezés helyes, akkor a történet egyik legfontosabb paradoxonához jutunk. Mehmet Shehut nem gyengesége tette veszélyessé, hanem az, hogy túlságosan erős volt ahhoz, hogy egyszerűen félre lehessen állítani. Hoxha számára egy jelentéktelen miniszter leváltása adminisztratív döntés lehetett volna, egy huszonhét éve hivatalban lévő kormányfő eltávolítása viszont olyan műveletet igényelt, amelyhez előbb politikailag meg kellett semmisíteni azt a tekintélyt, amelyet maga a rendszer épített fel körülötte.

14. Ramiz Alia

Mehmet Shehu mögött egy másik politikus is egyre közelebb került a hatalom felső szintjéhez. Ramiz Alia fiatalabb nemzedékhez tartozott: tizennégy évvel volt fiatalabb Shehunál és tizenhét évvel Hoxhánál. Háborús múltja volt, régóta a párt vezetésében dolgozott, de személyes tekintélye és intézményi súlya sokáig nem közelítette meg a miniszterelnökét.

Alia előnye részben éppen ebből fakadhatott. Nem rendelkezett olyan önálló hatalmi bázissal, amely Hoxha számára közvetlenül fenyegetőnek tűnt volna, ugyanakkor elég tapasztalt volt ahhoz, hogy a párt legfelső köreiben fontos feladatokat kapjon. Már az

1960-as szovjet-albán konfliktus idején magas rangú delegációk tagjaként jelent meg, Hysni Kapóval együtt Pekingben is tárgyalt, és fokozatosan a rendszer meghatározó politikusai közé emelkedett.

A hatalomhoz vezető útja lényegesen csendesebb volt Shehuénál. Nem kötődött hozzá látványos katonai győzelem, nem irányította évtizedeken át a kormányt, és nem vált olyan figurává, akit külföldön automatikusan Albánia második embereként azonosítottak. Ez azonban egy olyan rendszerben, ahol Hoxha rendszeresen tartott a túl erős társaktól, hosszú távon akár előnyt is jelenthetett.

Volt egy személyes családi kapcsolat is, amelyet nem szabad túlértékelni, de figyelmen kívül hagyni sem lehet. Alia egyik unokahúga Enver Hoxha idősebb fiának, Ilir Hoxhának lett a felesége. A Bllok szűk elitjében az ilyen rokoni kapcsolatok természetesen nem jelentettek automatikus politikai kinevezést, de tovább erősítették azt a bizalmi közelséget, amely Alia helyzetét kedvezőbbé tehetette.

Hysni Kapo 1979-es halála után a sorrend első pillantásra világos volt. Shehu állt Hoxha után, Alia pedig mögötte. Fevziu szerint 1980-ban senki sem kezelte Aliát ugyanolyan súlyú utódjelöltként, mint a miniszterelnököt. Shehu tapasztalata, szolgálati ideje és politikai súlya olyan előnyt jelentett, amelyet Alia még nem tudott megközelíteni.

Az utódlás azonban nem választás volt, amelyben a jelöltek nyíltan versenyeztek. Senki nem hirdethetett programot, nem gyűjthetett támogatást és nem mondhatta ki, hogy Hoxha utáni időkre készül. Az ilyen magatartás önmagában bizonyítékká válhatott volna ellene. A politikai siker ezért sokkal inkább azon múltott, ki képes túlélni, ki nem válik idő előtt fenyegetővé, és ki marad Hoxha bizalmában akkor is, amikor másokat eltávolítanak.

Alia ebből a szempontból ideális túlélőnek bizonyult. Nem tudjuk bizonyítani, hogy már 1980-ban tudatos terv szerint készült volna Shehu kiszorítására. A későbbi események fényében könnyű minden lépését ennek megfelelően értelmezni, de ez éppen olyan utólagos logika lenne, amellyel Hoxha maga is gyakran építette fel ellenségei történetét. A bizonyíték hiányát nem szabad szándék bizonyítékává változtatni.

Azt viszont tudjuk, hogy 1981 őszén Alia egyre közelebb került azokhoz a beszélgetésekhez, amelyek Shehu ügyéről szóltak. Hoxha naplója szerint szeptember 8-án éppen Ramiz Alia tájékoztatta őt Mehmet Shehu fiának eljegyzéséről és a választott lány családjának politikailag problémás kapcsolatairól. Néhány nappal később, amikor Hoxha már súlyos politikai hibaként kezelte az ügyet, ismét Aliával és más központi bizottsági titkárokkal beszélte meg a helyzetet.

Ez önmagában még nem bizonyít összeesküvést. Alia a párt vezetésének tagja volt, ezért természetes lehetett, hogy Hoxha politikai kérdéseket vitatott meg vele. A későbbi események miatt azonban ezek a találkozások különös jelentőséget kaptak: miközben Shehu helyzete romlott, Alia fokozatosan egyre több olyan bizalmas egyeztetés résztvevője lett, amelyből a miniszterelnököt kizárták.

december 16-án ez a folyamat már látványos formát öltött. Mehmet Shehu telefonon próbált kapcsolatba lépni Hoxhával, de nem jutott el hozzá. Ugyanazon az estén a

Politikai Bizottság többi tagját informális találkozóra hívták a Brigádok Palotájába, és az egyetlen hiányzó éppen a miniszterelnök volt. A találkozó létezése csak évtizedekkel később vált ismertté egy állambiztonsági feljegyzésből; Fevziu úgy véli, szervezésében Alia fontos szerepet játszhatott.

Másnap a Politikai Bizottság Shehu ügyét tárgyalta. A később előkerült hangfelvétel szerint a miniszterelnököt rendkívül keményen támadták, ráadásul olyan, addig kevésbé jelentős politikusok is, akiknek korábban aligha lett volna bátorságuk szembeszállni vele. Az ülés végén Hoxha távozáskor Aliával ment el, miközben Shehunak csak annyit mondott, hogy gondolkodjon el a bírálatokon.

A jelenet utólag könnyen hatalomátadási szimbólummá válhatna, de a történesznek itt is óvatosnak kell maradnia. December 17-én este még senki nem tudhatta biztosan, hogy Mehmet Shehu másnapra halott lesz, és azt sem, hogy néhány évvel később Ramiz Alia valóban Enver Hoxha utóda lesz. A kapcsolat azonban tagadhatatlan: amikor Shehu kiesett a rendszerből, megszűnt a legjelentősebb akadály Alia felemelkedése előtt.

Ezért a Mehmet Shehu-ügy vizsgálatában Alia szerepét sem démonizálni, sem elhallgatni nem lehet. Nincs bizonyíték arra, hogy ő rendelte volna el Shehu halálát vagy bizonyíthatóan megszervezte volna bukását. Ugyanakkor politikailag egyértelmű haszonélvezője lett annak, hogy a miniszterelnök eltűnt, majd az azt követő tisztogatások során más, nála nagyobb vagy veszélyesebb tekintéllyel rendelkező vezetők is kiestek.

Hoxha halála után, 1985-ben végül Ramiz Alia lett a párt vezetője. A választás akkor már nem keltett különösebb meglepetést, mert az előző évek során gyakorlatilag minden komolyabb alternatíva eltűnt mellőle. Biberaj már a Hoxha-korszak végén úgy látta, hogy Alia egyre inkább átvette az ország napi irányítását. Ebben az időszakban Albánia külpolitikája is óvatosan pragmatikusabbá vált, és 1983-ban a gazdasági kapcsolatok Kínával is újraindultak.

Shehu és Alia politikai pályája így két egészen eltérő túlélési modellt mutatott. Shehu évtizedeken át azzal őrizte helyét, hogy nélkülözhetetlennek látszott: erős volt, munkabíró, tapasztalt és minden jelentős állami ügyben jelen volt. Alia ezzel szemben úgy emelkedett, hogy sokáig nem tűnt fenyegetőnek, miközben lépcsőről lépésre közelebb került Hoxhához és a döntések központjához.

1981 nyarán azonban még egyik modell győzelme sem látszott eldöntöttnek. Mehmet Shehu formálisan és ténylegesen is az ország második embere maradt, Ramiz Alia pedig mögötte állt a sorban. Néhány hét múlva egy fiatalember eljegyzése olyan eseményt indított el, amelynek végén ez a sorrend teljesen megfordult. Hogy az eljegyzés valódi ok, alkalom vagy csupán ürügy volt-e, azt csak akkor lehet megérteni, ha végigkövetjük 1981 őszeinek minden ismert lépését.

IV. rész - 1981

15. Koszovó lángra lobban

1981 elején Albánia és Jugoszlávia kapcsolata különös kettősséget mutatott. Politikai és ideológiai szempontból a két ország továbbra is élesen szemben állt egymással, gazdasági téren azonban a kínai szakítás után Tirana már nem engedhette meg magának, hogy egyszerűen hátat fordítson legnagyobb közvetlen szomszédjának. A kereskedelmi kapcsolatok erősödtek, miközben a propaganda továbbra is kölcsönösen bizalmatlan és ellenséges maradt.

Josip Broz Tito 1980 májusában meghalt. Jugoszláviában ugyan évtizedek óta készültek arra, hogyan működjön tovább a föderáció az alapító vezető nélkül, de halála után gyorsan láthatóvá vált, hogy a soknemzetiségű állam politikai egyensúlya törékenyebb, mint amilyennek kívülről látszott. Gazdasági problémák halmozódtak, nőtt a munkanélküliség, és egyre erősebben jelentkeztek azok a nemzeti feszültségek, amelyeket Tito személyes tekintélye korábban legalább részben kordában tartott.

Az első nagy válság Koszovóban robbant ki. 1981. március 11-én a pristinai egyetem hallgatóinak tiltakozása még részben mindennapi problémákból indult: rossz kollégiumi és menzai körülmények, zsúfoltság és az életkörülmények miatti elégedetlenség állt a háttérben. A demonstrációt feloszlatták, de a tiltakozás nem ért véget. Március 26-án újabb megmozdulások következtek, majd április első napjaiban a válság sokkal nagyobb méretet öltött.

A társadalmi követelések mellé politikai jelszavak kerültek. Egyre többen követelték, hogy Koszovó a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaságon belül kapjon köztársasági státust. Az 1974-es jugoszláv alkotmány az autonóm tartománynak már széles jogokat biztosított, de formálisan továbbra is Szerbia része maradt, nem volt egyenrangú a hat tagköztársasággal. A „Koszovó Köztársaság” követelése ezért Belgrádban nem egyszerű közigazgatási reformnak, hanem a föderáció egész szerkezetét veszélyeztető politikai kihívásnak tűnt.

A tüntetések során radikálisabb nacionalista jelszavak is megjelentek. Voltak, akik az Albániával való egyesülésről beszéltek, mások Enver Hoxha nevét vagy az albán szocialista államot emlegették. Nem szabad azonban ezekből automatikusan arra következtetni, hogy a mozgalmat Tirana szervezte. A koszovói albán társadalomban valóban léteztek olyan illegális marxista-leninista csoportok, amelyek ideológiai mintának tekintették Hoxha Albániáját, a megmozdulások társadalmi és politikai háttere azonban ennél sokkal szélesebb volt.

A jugoszláv vezetés keményen reagált. Április 2-án rendkívüli intézkedéseket vezettek be, korlátozták a mozgást és a gyülekezést, a rendőri erőket pedig katonai egységekkel erősítették meg. Pristina és több más város utcáin súlyos összecsapások történtek. Halálos áldozatok is voltak, de számukról később egymásnak ellentmondó adatok terjedtek, ezért a korabeli hivatalos számokat és az emigráns szervezetek jóval magasabb becsléseit egyaránt óvatosan kell kezelnünk.

Tirana napokig figyelte az eseményeket. Április 8-án azonban a Zëri i Popullit hosszú cikkben törte meg a hallgatást. A pártlap elítélte, hogy a jugoszláv hatóságok rendőri és katonai erőt alkalmaztak a koszovói albánokkal szemben, és jogosnak nevezte több követelésüket, köztük azt, hogy Koszovó a jugoszláv föderáción belül köztársasági státust kapjon. Ugyanakkor Tirana azt állította, hogy nem kíván beavatkozni Jugoszlávia belügyeibe.

Belgrádban ezt aligha tekintették hiteles különbségtételnek. Ha egy szomszédos állam kormánypártjának hivatalos lapja támogatja egy jugoszláv tartomány státusának megváltoztatását, az Jugoszlávia szemében szükségképpen beavatkozásnak tűnt. A jugoszláv sajtó gyorsan és keményen válaszolt, és a koszovói zavargások körül egyre többször jelent meg az „albán tényező”, a külföldi ösztönzés és az irredentizmus vádja.

Néhány hét alatt valóságos sajtóháború bontakozott ki. A Zëri i Popullit a koszovói albánok gazdasági és nemzeti sérelmeiről írt, a jugoszláv lapok pedig az albán vezetést vádolták nacionalista beavatkozással. Két kommunista rendszer állt egymással szemben, amelyek elvileg ugyanazt a marxista nyelvet beszélték, de egymást kölcsönösen a szocializmus elárulójának tekintették.

A konfliktusban különös történelmi irónia húzódott. Enver Hoxha rendszere évtizedeken át a proletár internacionalizmust hirdette, és korábban maga is kész volt háttérbe szorítani a koszovói kérdést, amikor a Jugoszláviával való szövetség érdekei ezt kívánták. 1981-ben viszont már az albán nemzeti jogok védelmezőjeként lépett fel, és a jugoszláv vezetést nagy-szerb nacionalizmussal vádolta. Belgrád ezzel szemben az albán nacionalizmust tette felelőssé a válságért, miközben azt állította, hogy Koszovó autonómiája és az albán lakosság jogai a jugoszláv rendszerben biztosítottak.

Mehmet Shehu ebben a konfliktusban továbbra is Albánia miniszterelnöke és Hoxha legfontosabb munkatársa volt. Nincs megbízható bizonyíték arra, hogy külön politikát képviselt volna Koszovó ügyében, vagy hogy bármilyen szerepet játszott volna a tavaszi demonstrációk szervezésében. A későbbi történet szempontjából éppen ezt érdemes hangsúlyozni, mert 1982-ben az albán állam már egészen más összefüggést teremtett a koszovói válság és Shehu között.

A hivatalos vádiratok szerint a jugoszláv állambiztonság 1981 végére annyira nehéz helyzetbe került Koszovó miatt, hogy kész volt feláldozni állítólagos legértékesebb albán ügynökét. A későbbi verzió úgy szólt, hogy az UDBA december 16-án utasította Mehmet Shehut Enver Hoxha meggyilkolására, még akkor is, ha az akció után neki magának is meg kell halnia. Koszovó tehát utólag nem egyszerű külpolitikai háttér lett, hanem a Shehu-összeesküvés állítólagos közvetlen indítéka.

Ez azonban 1981 tavaszán még nem létező történet volt. Akkor Mehmet Shehu továbbra is annak az albán vezetésnek a második embereként lépett fel, amely Belgrádot támadta Koszovó miatt. Az a paradoxon, hogy néhány hónappal később ugyanezt a politikust Jugoszlávia évtizedek óta működő titkos ügynökének nyilvánították, csak a halála után kialakított hivatalos magyarázatban született meg. A tavaszi válság ezért nem azért fontos a történetünkben, mert önmagában bizonyít valamit Shehu bukásáról, hanem azért, mert később ebből is építőkövet faragtak az ellene emelt monumentális vádirathoz.

16. Egy szerelmi történet

A kommunista Albánia vezetői azt állították magukról, hogy felszámolták a régi osztálytársadalmat. A születési előjogokat, a földbirtokos arisztokráciát és a régi gazdag családok hatalmát valóban megsemmisítették, helyükre azonban másfajta származási rendszer került. A „politikai életrajz” olyan jelentőségre tett szert, amely

sok tekintetben hasonlított ahhoz a társadalmi hierarchiához, amelyet a kommunisták állítólag eltöröltek.

Nem az számított, hogy valakinek volt-e nemesi címe, hanem az, mit tett az apja 1943-ban, melyik oldalon harcolt a nagybátyja, emigrált-e valamelyik rokona, ült-e valaki a családból börtönben, vagy szerepelt-e egy régi állambiztonsági jelentésben. Egy ember politikai „összetétele” akár évtizedek múltán is meghatározhatta, milyen iskolába járhat, milyen állást tölthet be, hol lakhat, és kivel köthet házasságot.

A Bblokban sem lehetett egyszerűen beleszeretni valakibe.

Mehmet Shehu középső fia, Skënder a hetvenes évek végén és a nyolcvanas évek elején már felnőtt férfi volt. Apja állítólag egyre jobban aggódott amiatt, hogy nem házasodik meg. A család számára a kérdés nem csupán személyes ügynek számított, hiszen a politikai elitben egy házasság egyben kapcsolatot teremtett két család között, a családi kapcsolat pedig könnyen politikai következményekkel járt.

Skënder végül maga választott. Silva Turdiuba szeretett bele, aki ismert fiatal sportoló volt: a Dinamo röplabdacsapatában és az albán válogatottban is játszott. Apja, Qazim Turdiu Franciaországban végzett egyetemi tanár volt, a család Tiranában ismertnek és műveltnek számított. Hétköznapi mércével nézve semmi nem indokolta volna, hogy a kapcsolat botrányt okozzon.

A kommunista párt mércéje azonban más volt. A Turdiu család rokonságában akadtak olyanok, akiket a rezsim politikai ellenfélként kezelt. Különösen kényesnek számított Arshi Pipa neve. Pipa költő, irodalomtudós és egykori politikai fogoly volt, aki éveket töltött albán börtönökben, majd szabadulása után elhagyta az országot és az Egyesült Államokban telepedett le. Nyugaton a Hoxha-rendszer egyik következetes kritikusa lett, rádióadásokban szerepelt, tanulmányokat és könyveket publikált.

Skënder nem titkolta ezt a hátteret. Amikor szüleinek elmondta, kit szeretne feleségül venni, Mehmet és Fiqrete Shehu első reakciója éppen a családi kapcsolatok miatt volt elutasító. A miniszterelnök azonban nem érte be azzal, amit fia mondott, hanem az állambiztonsági rendszerhez fordult. Feçor Shehu belügyminisztertől részletes jelentést kért Silva Turdiuról és családjáról.

A jelentés még érdekesebbé teszi a későbbi történetet. Nem derített fel titkos ellenzéki tevékenységet, és magáról a fiatal nőről kifejezetten kedvezően nyilatkozott. Magatartását kifogástalannak minősítették, sportpályafutása ismert volt, és Feçor Shehu maga is segítette korábban, hogy bekerüljön a válogatott keretébe. A politikailag problémás elemek tehát nem Silva cselekedeteire, hanem családfájára vonatkoztak.

Mehmet Shehu tudta mindezt, mégis beleegyezett a házasságba. Később önkritikájában azzal magyarázta, hogy nem kérte ki Hoxha előzetes véleményét, mert nem akarta zavarni a Pogradecben pihenő pártvezetőt. Ez a magyarázat önmagában is sokat elárul a rendszer működéséről. Egy hatvannyolc éves, huszonhét éve hivatalban lévő miniszterelnök úgy érezte, magyaráznia kell, miért nem kérte ki egy másik politikus engedélyét felnőtt fia eljegyzéséhez.

Az ügyben személyes szál is húzódhatott. Fevziu Bashkim Shehu visszaemlékezésére támaszkodva azt írja, hogy Skënder néhány hónappal korábban visszautasított egy olyan házassági lehetőséget, amely Nexhmije Hoxha egyik rokonához kötötte volna. Nem tudjuk, milyen súlya volt ennek a későbbi konfliktusban, de a Bllok világában a személyes és politikai sértettség közötti határt eleve nehéz meghúzni.

augusztus 31-én hivatalossá vált az eljegyzés. Qazim Turdiu felkereste a Shehu családot, és a két család megállapodott. Abban a pillanatban semmi sem utalt arra, hogy néhány hét múlva az ország legfontosabb belpolitikai kérdései közé emelik a történeteket.

Szeptember 3-án Enver és Nexhmije Hoxha személyesen ment el gratulálni. Hoxha saját naplója is rögzítette a látogatást. Bashkim Shehu későbbi visszaemlékezése szerint a diktátor barátságosan beszélt a fiatal nővel, ismerte és tiszteletre méltó emberként említette az apját, Nexhmije pedig Silva édesanyjáról beszélt ismerősként. Ha Hoxha már ezen a napon végzetes politikai provokációnak tekintette az eljegyzést, ezt a jelenlévők előtt aligha mutatta.

Éppen ez a következő napok egyik legfontosabb rejtélye. Mi változott szeptember 3. és szeptember 11. között?

Fevziu szerint a gratuláló látogatás után valaki felhívta Nexhmije Hoxha figyelmét a Turdiu család politikai hátterére. Nexhmije információt kért Sulo Gradecitől, Hoxha testőrségének vezetőjétől, és rövid időn belül előttük feküdt ugyanaz az anyag, amelyet Mehmet Shehu már korábban megkapott a belügyminisztertől. Ugyanezen a napon Arshi Pipa aktáját is kikérték az állambiztonsági archívumból.

Szeptember 8-án Hoxha már Ramiz Aliával beszélt az ügyről. Naplója szerint Alia részletesen felhívta figyelmét a Turdiu és Pipa családok „ellenséges” kapcsolataira. Három nappal később Hoxha már nem családi ügyként, hanem Mehmet Shehu súlyos politikai hibájaként írta le az eljegyzést.

A változás sebessége figyelemre méltó. Egyik héten a Hoxha házaspár még gratulált, a következőn már olyan eseményről beszéltek, amely a párt osztályharcos elveinek megsértését bizonyította. Hoxha későbbi történetében az eljegyzés már nem egyszerű rossz döntés volt, hanem annak egyik jele, hogy Shehu politikailag eltávolodott a párttól.

Szeptember 11-én, Hoxha nyomására az eljegyzést felbontották. Egy fiatal pár magánélete ezzel látszólag lezárult, a politikai ügy azonban éppen csak elkezdődött. Mehmet Shehu talán azt hihette, hogy engedelmességével kijavította a hibát, és a történet néhány kellemetlen beszélgetés után feledésbe merül. A rendszer logikáját azonban ő maga is túl jól ismerte ahhoz, hogy ne értse: amikor egy döntést már nem egyszerű hibának, hanem politikai-ideológiai vétségnek neveznek, a visszavonása önmagában nem feltétlenül törli el a bűnt.

17. A szeptember 11-i beszélgetés

A Mehmet Shehu-ügyben vannak dokumentumok, amelyek azért fontosak, mert fennmaradtak, és van legalább egy dokumentum, amely azért válik különösen fontossá,

mert eltűnt.

Enver Hoxha 1981 szeptemberében részletes naplót vezetett a Shehu család körül kibontakozó konfliktusról. Szeptember 8-án feljegyezte Ramiz Alia tájékoztatását, szeptember 11-én pedig már azt írta, hogy számon kérte Mehmet Shehun a fia eljegyzését. Hoxha szerint az egész város az ügyről beszélt, miközben ő csak másoktól szerzett tudomást róla, holott Shehu pontosan ismerte a lány családi hátterét.

A naplóban szereplő megfogalmazás már nem hagy kétséget Hoxha értelmezéséről: súlyos politikai hibáról beszélt. Azt is feljegyezte, hogy a Shehuval folytatott beszélgetés jegyzőkönyve a páncélszekrényében található.

Másnap ismét beszélt vele. Szeptember 12-én a Központi Bizottság titkáraival, Ramiz Aliával, Hekuran Isai-jal és Simon Stefanival is meg akarta vitatni az ügyet. Alia és Isai elítélte Shehu döntését. Hoxha ezután Kadri Hazbiut is megkérdezte, mit tud az eljegyzésről, a belügyi vezető pedig már nemcsak Skënder Shehu ügyét említette, hanem a miniszterelnök másik fia, Bashkim és annak felesége viselkedésével kapcsolatban is problémákat vetett fel.

Szeptember 13-án újabb családi-politikai találkozó következett. Hoxha Mehmet és Fiqrete Shehuval beszélt, Nexhmije jelenlétében. A napló szerint ennek a beszélgetésnek a jegyzőkönyve is a páncélszekrénybe került.

Ezeknek a feljegyzéseknek később nyomuk veszett.

A központi állami levéltárban nem találták meg őket, és Hoxha vagy Shehu személyes iratai között sem kerültek elő. Fevziu felveti annak lehetőségét, hogy Nexhmije Hoxha férje halála után távolíthatta el őket, de erre nincs közvetlen bizonyíték. Amit biztosan állíthatunk, az csupán annyi, hogy Hoxha naplója több alkalommal hivatkozik olyan jegyzőkönyvekre, amelyek ma nem állnak rendelkezésünkre.

Ez a hiány különösen zavaró azért, mert ugyanebben az időszakban zajlott az a háromórás négy szemközt beszélgetés, amelyet Fevziu Mehmet Shehu bukásának egyik lehetséges fordulópontjaként kezel. A két férfi Hoxha dolgozószobájában tárgyalt. A pontos párbeszéd nem ismert, csak későbbi visszaemlékezésekből lehet néhány részletét megközelíteni.

A találkozás után Hoxha egyik nővére állítólag keserűen beszélt arról a személyzetnek, hogy még Enver legközelebbi barátai is ki akarják használni őt. Egyetlen ilyen emléktöredék természetesen nem alkalmas arra, hogy rekonstruáljuk két politikus háromórás beszélgetését, de jól érzékelteti azt a légkört, amelyben a családi konfliktust már személyes hűtlenségként is lehetett értelmezni.

Mehmet Shehu később fiainak valamivel többet mondott. Amikor megkérdezték tőle, miért bontotta fel olyan gyorsan az eljegyzést, holott Silva Turdiu családjának politikai múltját már korábban is ismerte, Arshi Pipa nevét említette. Azt mondta, most derült ki valami Pipa ügyében, amit korábban nem pontosan úgy tudtak.

Nem tudjuk, mit mutattak neki.

Arshi Pipa a hetvenes években külföldön különösen éles személyes és politikai támadásokat intézett Hoxha ellen. Fevziu feltételezi, hogy valamely ilyen anyag vagy állambiztonsági dokumentum kerülhetett elő, és Hoxha úgy értékelhette, hogy Shehu családja egy személyes ellenségének rokonságával készül kapcsolatba lépni. Ez azonban továbbra is rekonstrukció, nem bizonyított tény.

A fontosabb kérdés az, milyen jelentést tulajdonított ennek Hoxha. A diktatúrában a lojalitás sohasem egyszerűen azt jelentette, hogy valaki teljesíti az utasításokat. A valódi hűség azt kívánta, hogy a vezető gondolkodását még azelőtt kitalálják, mielőtt utasítást adna. Shehu politikai hibája így nemcsak az lett, hogy engedélyezte fia eljegyzését, hanem az is, hogy egyáltalán elképzelhetőnek tartotta: egy ilyen döntést Hoxha előzetes jóváhagyása nélkül meghozhat.

Ez lényeges változás volt kapcsolatukban. Évtizedeken keresztül Shehu olyan emberként működött Hoxha mellett, akire hatalmas felelősséget lehetett bízni. Most hirtelen azt vizsgálták, vajon egy magánéleti döntésben megfelelően mérte-e fel a pártvezető elvárásait.

Szeptember végén újabb, első pillantásra jelentéktelen változás történt. Isuf Kalo, Hoxha személyes orvosa később felidézte, hogy a diktátor egy vizsgálat után arra utasította: ha egészségi állapotáról bárkivel egyeztetnie kell, ezentúl Ramiz Aliához forduljon. Hysni Kapo halála után korábban Nexhmije Hoxha és Mehmet Shehu tartozott azok közé, akik ilyen bizalmas információkat megkaphattak.

Egy beteg államfő orvosi kommunikációjának rendje önmagában nem bizonyít politikai tisztogatást. Ebben a rendszerben azonban az információ a hatalom része volt, Hoxha egészsége pedig minden utódlási számítás legérzékenyebb titkai közé tartozott. Ha Mehmet Shehut ebből a körből kivették, miközben Ramiz Alia bekerült a helyére, az azt jelezte, hogy az ország második emberének helyzete már szeptemberben megváltozott.

Lehetséges, hogy Shehu ekkor még nem érzékelte a veszély teljes súlyát. Korábban is voltak vitái Hoxhával, többször gyakorolt önkritikát, és harminchét éves kapcsolatuk alatt megszokhatta, hogy a diktátor haragja után helyreáll a bizalom. A különbség ezúttal abban állt, hogy a konfliktus nem zárult le az eljegyzés felbontásával. Ehelyett napról napra újabb ügyeket kapcsoltak hozzá, egyre több vezetőt vontak be a bírálóba, és fokozatosan megváltozott az a bizalmi struktúra, amelyben Shehu addig élt.

A hiányzó szeptemberi jegyzőkönyv ezért nem azért fontos, mert biztosan valamilyen végzetes titkot tartalmazott. Ezt nem tudjuk. Azért fontos, mert egy olyan időszakból hiányzik, amikor dokumentálhatóan megváltozott Hoxha viszonya ahhoz az emberhez, akit addig természetes utódjának tekintettek. A történelmi nyomozásnak itt nem az a dolga, hogy kitalálja a hiányzó mondatokat, hanem hogy megőrizze a hiányt, és megmutassa, milyen események történtek körülötte.

18. Az ostromgyűrű

Szeptember után Mehmet Shehu ügye nem került nyilvánosságra. Az albán állampolgár, aki csak a Zëri i Popullitot olvasta, a rádiót hallgatta vagy a televízió

híradóját nézte, nem tudhatta, hogy a vezetés két legfontosabb embere között súlyos konfliktus kezdődött. A hivatalos Albánia továbbra is ugyanazt a mozdulatlan egységet mutatta, amelyet évtizedek óta.

A háttérben azonban egyre több jel utalt arra, hogy az eljegyzés felbontása nem oldotta meg Shehu helyzetét. Hoxha szeptember 24-én már Bashkim Shehu és felesége, Marjeta nyilvános viselkedését tette szóvá a miniszterelnöknek. Az információ Feçor Shehu belügyminisztertől érkezett. Hoxha naplója szerint Mehmetet megrázta, hogy újabb problémák kerültek elő családjával kapcsolatban, és megígérte, hogy intézkedik.

Ez a módszer ismerős lehetett számára. Egy tisztogatás ritkán úgy kezdődött, hogy a pártvezetés azonnal kimondta a végső vádat. Először hiba jelent meg, majd újabb hibák kerültek mellé. Ami először egyetlen rossz döntésnek tűnt, fokozatosan jellembeli gyengeség, politikai vakság, ideológiai tévelygés, végül pedig ellenséges tevékenység bizonyítékává válhatott.

Shehu egész politikai pályája során részt vett ilyen folyamatokban. Látta, hogyan alakult át Beqir Balluku katonai nézeteltérése összeesküvéssé, hogyan lett gazdaságpolitikai hibákból szabotázs, és hogyan váltak korábbi barátok egyik napról a másikra külföldi ügynökké. Ennek ellenére saját ügyében eleinte úgy viselkedett, mintha még mindig egy kijavítható párthibával állna szemben.

Önkritikát kezdett írni.

A kommunista pártok világában az önkritika eredetileg azt szolgálta volna, hogy a párttag felismerje hibáit és tanuljon belőlük. Sztálinista rendszerben azonban könnyen a politikai fegyelmezés eszközévé vált. A vádlottól azt várták, hogy maga mondja ki azokat az állításokat, amelyeket a vezetés később ellene használhat. Ha túl kevés bűnt ismert el, önkritikája nem volt őszinte; ha sokat ismert el, saját maga erősítette meg a vádat.

Mehmet Shehu ebbe a csapdába került.

Az első változat nem elégítette ki Hoxhát. Az októberi levelezésből látható, hogy a pártvezető nem egyszerően azt várta el tőle, ismerje el: rossz házassági döntést hozott. A történeteket osztályharcos, politikai és ideológiai hibaként kellett értelmeznie, vagyis Shehunak saját cselekedetét abban a fogalmi rendszerben kellett elítélnie, amelynek megalkotásában maga is részt vett.

November 12-én elkészült a második önkritika. Shehu két példányban küldte el a pártvezetésnek. Kísérőlevelében jelezte, hogy személyesen nem tudja bevinni, mert szédülés és fejfájás miatt ágyban maradt, de megnyugtatta a címzettet, hogy rosszulléte hamarosan elmúlik.

A dokumentum terjedelmes magyarázatot adott arra, miként engedhette meg fia eljegyzését. Shehu különösen erős érzelmi kötődésével magyarázta, hogy Skënder esetében elvesztette azt a politikai józanságot, amelyet más ügyekben megőrzött. Elismerte a sietséget, a párt osztályharcos szempontjainak megsértését, és azt is, hogy Hoxha segítsége nélkül nem ismerte volna fel megfelelően hibáját.

Az önkritika nyelve már szinte teljes önálávetést fejezett ki. Shehu biztosította Hoxhát és a Politikai Bizottságot arról, hogy élete végéig hűséges marad a párthoz és a

néphez, és kész minden erejét a pártvonal következetes megvalósításának szentelni. A pártot olyan családi, szinte anyai közösségként írta le, amely segít tévedő gyermekeinek visszatalálni a helyes útra, és a negyvenedik pártévfordulón még saját életét is késznek mutatta feláldozni érdekeiért.

Hoxhát mindez nem elégítette ki.

A dokumentumhoz készült feljegyzésében úgy értékelte, hogy Shehu önkritikája nem marxista szellemű, és a miniszterelnök valójában megpróbálja kisebbiteni súlyos politikai-ideológiai hibáját. Ez volt a probléma lényege. Nem létezett olyan vallomás, amellyel Shehu egyszerűen teljesíthette volna az elvárást, mert az elvárás maga folyamatosan változott.

Még a második önkritika elkészülte előtt, november elején megtartották az Albán Munkapárt VIII. kongresszusát. Kívülről nézve Mehmet Shehu még mindig a hatalom legszűkebb vezetéséhez tartozott. Kormányfő volt, szerepe volt az új ötéves gazdasági tervben, és neve továbbra is jelen volt a hivatalos politikai életben. Aki nem ismerte a Bllók belső viszonyait, könnyen hihette, hogy minden a régi.

A közvetlen környezet azonban már érzékelhette a változást. Fevziu szerint Hoxha és Shehu fagyossá váló viszonya a kongresszuson is látható volt. A személyi diktatúrákban az ilyen apró gesztusoknak különös jelentőségük van: ki mellett áll a vezető, kivel beszél, kire mosolyog, kitől fordul el. A hivatalos határozatok sokszor kevesebbet árultak el a tényleges erőviszonyokról, mint egy fénykép vagy néhány másodpercnyi film.

November 17-én a Politikai Bizottság már külön is tárgyalta Shehu 39 oldalas önkritikáját. A miniszterelnök búcsúlevele szerint a jelenlévők elutasították a szöveget, Hoxha pedig „alibinek” minősítette, és újabb, radikális átdolgozást követelt. Ez fontos köztes állomás volt: egy hónappal a december 17-i végső ülés előtt világossá vált, hogy a pártvezetés nem tekinti lezártnak az ügyet.

Shehu ugyanakkor tovább dolgozott. Nem mondott le, nem próbált külföldre menekülni, és nincs bizonyíték arra sem, hogy ebben az időszakban nyíltan szembefordult volna Hoxhával. Magatartása inkább arra utal, hogy vissza akarta szerezni a diktátor bizalmát. Újra és újra elismerte hibáját, elfogadta a családját érő kritikát, és abban bízhatott, hogy a pártban töltött négy évtized és Hoxhához fűződő kapcsolata elegendő lesz a válság túléléséhez.

Talán éppen ezt nem értette meg időben. A korábbi tisztogatásokban a bírálatot ritkán azért fogalmazták meg, hogy a kiszemelt vezető valóban kijavíthassa hibáját. Amikor Hoxha már politikai problémaként kezdte felépíteni valakinek az ügyét, az önkritika sokszor nem kijáratot, hanem újabb bizonyítékot jelentett.

December közeledtével a helyzet továbbra sem rendeződött. Hoxha nem adott olyan egyértelmű jelzést, amelyből Shehu biztosan tudhatta volna, milyen döntés születik róla, de a korábbi bizalmi viszony gyakorlatilag megszűnt. Ramiz Alia egyre közelebb került a diktátorhoz, a miniszterelnök családjáról újabb jelentések készültek, és a szeptemberben megkezdődött ügy már jóval többről szólt egy felbontott eljegyzésnél.

Mehmet Shehu ekkor még hivatalosan Albánia második embere volt. Saját íróasztalán továbbra is ott feküdtek az ország ügyei, a minisztériumok továbbra is neki jelentettek, testőrök vigyázták házat, és a protokoll szerint csak Enver Hoxha előzte meg. A politikai rendszer belső logikájában azonban helyzete már egészen más volt: az a kör, amely évtizedeken át védelmet jelentett számára, fokozatosan bezárult körülötte, és december közepére már nem az volt a kérdés, történt-e valami közte és Hoxha között, hanem az, hogy milyen következményekkel jár majd a konfliktus. Erre a választ az 1981. december 16-án kezdődő utolsó negyvennyolc óra adta meg.

V. rész - Az utolsó negyvennyolc óra

19. December 16.

december 16-án Mehmet Shehu még Albánia miniszterelnöke volt. Hivatalából nem mozdították el, nevét nem törölték a párt vezetőinek sorából, és a nyilvánosság előtt senki sem jelentette be, hogy elveszítette volna Enver Hoxha bizalmát. A Bllok belső világában azonban addigra minden megváltozott. Az ország második embere már hónapok óta magyarázkodott egy családi döntés miatt, két önkritikát készített, és azt tapasztalhatta, hogy minden engedménye után újabb kérdések kerülnek elő.

A december 17-re összehívott politikai bizottsági ülésnek hivatalosan még mindig az volt a tárgya, hogy elemezzék Mehmet Shehu „súlyos hibáját”, amelyet fia eljegyzésének jóváhagyásával követett el. Három és fél hónappal azután, hogy Skënder Shehu és Silva Turdiu eljegyzését felbontották, az ügy tehát nemhogy nem zárult le, hanem a párt legfelső vezető testülete elé került. Egy házasság, amely végül meg sem kötött, olyan politikai vizsgálattá alakult, amely az ország huszonhét éve hivatalban lévő kormányfőjének egész személyiségét kezdte megkérdőjelezni.

Shehu december 16-án megpróbált telefonon beszélni Hoxhával. Fevziu rekonstrukciója szerint azt szerette volna hallani régi harcostársától, hogy a másnapi ülés után helyrehozhatja hibáját, és kapcsolatuk visszatérhet a korábbi kerékvágásba. Nem kapcsolták Hoxhát. A miniszterelnöknek azt mondták, a pártvezető pihen, és próbálkozzon másnap reggel.

A válasz nem volt igaz. Hoxha nem otthon pihent.

Ugyanazon az estén a Politikai Bizottság tagjai informális találkozóra gyűltek össze a Brigádok Palotájában, az egykori királyi palotában. A találkozó létezése csak közel három évtizeddel később vált ismertté, amikor előkerült egy állambiztonsági feljegyzés az aznap elrendelt különleges biztonsági intézkedésekről. A résztvevők között ott volt a vezetés szinte valamennyi fontos embere, egyvalaki kivételével: Mehmet Shehu nem kapott meghívást.

Nem tudjuk pontosan, miről beszéltek. Nincs olyan fennmaradt jegyzőkönyv, amelyből szó szerint rekonstruálhatnánk a találkozót, és ezért hiba volna úgy bemutatni, mintha december 16-án este már valamiféle titkos halálos ítéletet fogalmaztak volna meg. A körülmény azonban önmagában jelentős. Egy testület másnap egyik saját tagjának ügyét tárgyalta, miközben a többi tag előző este nélküle találkozott az ország első emberével.

Fevziu Ramiz Alia szerepét különösen fontosnak tartja a találkozó megszervezésében, de erre sincs minden részletre kiterjedő bizonyíték. Ami bizonyos, az az, hogy Alia ekkor már Hoxha legszűkebb bizalmi köréhez tartozott, miközben Shehut ebből a körből fokozatosan kiszorították. A miniszterelnök tehát december 16-án nem pusztán azért volt egyedül, mert Hoxha nem vette fel neki a telefont. Egy olyan döntéshozói közösségen kívül maradt, amelynek évtizedeken át egyik meghatározó tagja volt.

Az este későbbi hivatalos történetben egészen más jelentést kapott. Az 1982-1983-as vádiratok szerint ezen a napon érkezett meg Belgrádból az UDBA parancsa, hogy Shehunak másnap, a Politikai Bizottság ülésén meg kell ölnie Enver Hoxhát. Az utasítást állítólag Feçor Shehu belügyminiszter közvetítette neki, és a jugoszláv szolgálat kész lett volna „elégetni” legértékesebb ügynökét, mert a koszovói helyzet miatt sürgősen el kellett terelni a figyelmet Jugoszláviáról.

Ez a változat azonban csak Shehu halála után vált a hivatalos történet részévé. A későbbi perben Feçor Shehu tagadta, hogy december 16-án ilyen megbízással járt volna a miniszterelnök otthonában, a vádat pedig több olyan vallomással próbálták alátámasztani, amelyeket egy olyan nyomozati rendszerben szereztek, ahol a kínzás használata később maguknak az érintett állambiztonsági vezetőknek a tárgyalásán is szóba került. Emiatt a december 16-i állítólagos UDBA-parancsot nem lehet ugyanazon bizonyossági szinten kezelni, mint azt a dokumentált tényt, hogy Shehu telefonált Hoxhának, és hogy ugyanazon az estén a Politikai Bizottság többi tagja nélküle találkozott.

A miniszterelnök mindebből csak annyit tudhatott biztosan, amit közvetlenül érzékelt. Nem jutott el Hoxhához, másnap pedig a vezető testület előtt kellett megvédenie magát. Három évtizeden át maga is részt vett olyan üléseken, amelyeken egy politikus sorsa fokozatosan eldőlt, ezért aligha hihette, hogy a december 17-i tanácskozás egyszerű elvtársi beszélgetés lesz. A kérdés inkább az lehetett számára, hogy még önkritikával és engedelmisséggel vissza lehet-e fordítani a folyamatot, vagy már elérkezett ahhoz a ponthoz, amely után a rendszer többé nem engedi vissza az embert a saját soraiba.

20. December 17.

A Politikai Bizottság 1981. december 17-i ülése az egyik legfontosabb forrásunk Mehmet Shehu utolsó napjainak megértéséhez. Sokáig csak az ülés szerkesztett jegyzőkönyve volt ismert. Évtizedekkel később azonban előkerült a hangfelvétel, és kiderült, hogy a hivatalosan megőrzött, majd 1992-ben nyilvánosságra került szöveg jelentős részeket hagyott ki. A különbség azért fontos, mert az eredeti hanganyag jóval élesebb és személyesebb támadást mutat, mint amelyet a korábbi dokumentum alapján feltételezni lehetett.

Az ülés tárgya hivatalosan továbbra is Skënder Shehu eljegyzése volt. A vita azonban rövid idő alatt túlnőtt ezen. A Politikai Bizottság tagjai nem pusztán azt kérdezték, miért választott a miniszterelnök fia politikailag kifogásolhatónak tekintett családból menyasszonyt, hanem azt is, milyen személyiségjegyek vezettek Mehmet Shehu

hibájához. Arroganciáról, önhittségről, pártfegyelemről, éberségről és a kollektív vezetés normáinak megsértéséről beszéltek.

A vád logikája fokozatosan tárgult. Ha Shehu nem kérte ki Hoxha véleményét, az nem pusztán tévedés volt, hanem annak jele, hogy túlértékelte saját ítélőképességét. Ha korábban is határozottan védte véleményét, az most már makacsságnak számított. Ha katonai kérdésekben saját tekintéllyel rendelkezett, abból az következhetett, hogy személyes dicsőségre törekedett. Olyan régebbi ügyeket is elővettek, amelyeknek közvetlenül semmi közük nem volt a Turdiu-eljegyzéshez.

Különösen érdekes volt a népi katonai művészetről szóló vita. Shehu hosszú katonai pályája során jelentős szerepet játszott Albánia saját védelmi doktrínájának kialakításában. Most Hoxha azt kérte számon rajta, hogy egy katonai anyagot megfelelő engedély nélkül ismertetett a pártiskolán, és ezzel titkos kérdéseket tett hozzáférhetővé. A vita során már az is felmerült, vajon Shehu nem saját szerzőségének, saját katonai tekintélyének hangsúlyozására törekedett-e.

Az ügy szerkezete ismerős volt a korábbi albán tisztogatásokból. Az eredeti vádpont egyre kevésbé számított; fontosabb lett annak bizonyítása, hogy a vizsgált személy hibái rendszert alkotnak. Egyetlen döntés mögött jellemvonás, a jellemvonás mögött politikai irány, a politikai irány mögött pedig idővel ellenséges szándék jelenhetett meg. December 17-én a végső lépést még nem tették meg, és Shehut még nem nevezték külföldi ügynöknek, de az eljegyzési ügy már egy általános politikai vádirattá alakult.

Shehu újra és újra védekezett. Nem lázadt fel Hoxha ellen, és nem próbálta kétségbe vonni a párt jogát arra, hogy számon kérje. Inkább saját önkritikáját igyekezett pontosítani, bizonyos vádakát elismert, másokkal kapcsolatban magyarázatot adott. A beszélgetésből az látszik, hogy továbbra is a rendszer nyelvén próbált túlélni. Ugyanazokkal a fogalmakkal érvelt, amelyekkel másokat korábban ő maga is bírált.

Ez azonban egyre kevésbé működött. Amikor valamelyik magyarázatot elfogadhatónak gondolta, Hoxha vagy egy másik politikai bizottsági tag újabb kérdést vetett fel. A miniszterelnöknek nemcsak azt kellett volna elismernie, hogy hibázott, hanem azt is, hogy a hiba gyökereit korábban nem értette meg eléggé. Ha ezt elismerte, újabb kérdés következett: miért nem értette meg? Így az önkritika logikája önmagát erősítette, és minden válasz újabb gyanút termelt.

A támadók között olyanok is szerepeltek, akik politikai súlyban messze elmaradtak Shehutól. Fevziu szerint több, a VIII. pártkongresszuson előretolt vezető különösen keményen beszélt vele, olyan emberek, akiket a miniszterelnök korábban alig tekinthetett hozzá mérhető szereplőnek. Ez a hatalmi rendszerekben önmagában jelzésértékű. Egy vezetőt nem akkor ér a legsúlyosabb csapás, amikor az első ember kritizálja, hanem amikor a többiek felismerik, hogy már büntetlenül támadhatják.

Az ülés hosszúra nyúlt. Késő este már Enver Hoxha felszólalása következett volna, de a tanácskozást elnapolták. Másnap folytatni kellett.

A résztvevők távoztak. Hoxha és Shehu között alig váltottak szót. A pártvezető Ramiz Alia társaságában indult el, és a Fevziu által idézett emlékezet szerint hidegen csak annyit mondott a miniszterelnöknek, gondolkodjon el az elhangzott bírálatokon. Ez lett

az utolsó ismert mondat, amelyet Enver Hoxha Mehmet Shehuhoz intézett.

Shehu tehát úgy tért haza, hogy politikai sorsa hivatalosan még nem dőlt el. Nem zárták ki a pártból, nem tartóztatták le, és másnapra újabb tanácskozást terveztek. Mégis mindabból, amit negyven év alatt a rendszer működéséről megtanult, sejthette, hogy rendkívül veszélyes szakaszba jutott. Láttá már, hogyan kezdődtek mások ügyei, hogyan bővültek a vádpontok, és milyen ritkán fordult elő, hogy Hoxha egy ilyen nyilvános politikai megalázás után egyszerűen visszaállította valakinek korábbi hatalmát.

A december 17-i ülés ezért nem bizonyítja, hogy Shehut halálra ítélték. Azt viszont világosan megmutatja, hogy politikai védelme összeomlott. Az addig érinthetetlen miniszterelnök egy olyan testület előtt védekezett, amelynek tagjai már nem munkatársként, hanem vizsgált személyként beszéltek vele, és másnap maga Hoxha készült összefoglalni az ügyet. Shehu éjszakája ennek a bizonytalanságnak a tudatában kezdődött.

21. Az éjszaka

Mehmet Shehu december 17-én este hazatért Bllok-beli villájába. A ház nem volt üres. Ott élt és dolgozott a család, jelen volt a szolgálati személyzet, az őrség és az egészségügyi készenlét is. Ez az egyik oka annak, hogy halála körül már a kezdetektől kérdések merültek fel: Albánia egyik legjobban őrzött emberéről volt szó, aki nem egy magányos vidéki házban, hanem a diktatúra hatalmi központjának közepén halt meg.

Az este egyes mozzanatait később a házban szolgálatot teljesítő emberek vallomásaiból lehetett rekonstruálni. Ezek a tanúvallomások a vizsgálat részeként készültek, tehát ugyanazzal az óvatossággal kell kezelnünk őket, mint minden olyan dokumentumot, amely egy politikailag ellenőrzött nyomozás során született. Ugyanakkor több egymástól különböző tanú beszámolója számos részletben egybeesik, ami lehetővé teszi az éjszaka legalább részleges időrendjének felállítását.

Shehu késő este még dolgozott és utasításokat adott a személyzetnek. Egy szolgálati vallomás szerint 22 óra után csengetett, és irodájába hívatott egy alkalmazottat. Egészségi állapota sem volt teljesen rendben: magasabb vérnyomás miatt gyógyszert is kapott. Az orvosi személyzet ezért az éjszaka egy részében nem távozott haza, hanem a villában maradt.

Éjfél körül a ház elcsendesedett. A szolgálatban lévők beszámolói szerint nagyjából fél egytől reggelig nem hallottak rendkívüli zajt. Ez önmagában természetesen nem bizonyítja, hogy nem történt semmi. Éppen a későbbi vizsgálat egyik kérdése lett, hogy a fegyverlövést miként nem hallotta senki, ha valóban az éjszaka közepén történt.

A vizsgálók ezt később kísérlettel próbálták ellenőrizni. December 29-én, tizenegy nappal Shehu halála után az eredeti szobában rekonstruálták a lövést. A tanúkat különböző olyan helyekre állították, ahol december 17-ről 18-ra virradó éjjel tartózkodhattak: Fiqrete Shehu szobájába, a folyosó végére, az őrség helyére és a szolgálati helyiségbe. Ugyanazt a fegyvert használták, és a lövés irányát is a feltételezett eredeti helyzethez próbálták igazítani. A kísérlet azt volt hivatott tisztázni,

lehetséges-e, hogy a házban tartózkodók nem ébredtek fel a lövésre.

Az ilyen utólagos rekonstrukció értéke korlátozott. Nem lehet pontosan megismételni egy másik éjszaka minden akusztikai körülményét, az emberek alvásának mélységét, az ajtók helyzetét és a háttérzajokat. Ugyanakkor az, hogy a vizsgálók egyáltalán szükségesnek tartották ezt a kísérletet, azt mutatja: a hallhatóság kérdése már a korabeli nyomozás során is problémát jelentett.

Az orvosszakértők más módon próbálták meghatározni a halál időpontját. A testet december 18-án dél körül vizsgálták meg, és a halált körülbelül tíz-tizenkét órával korábbra tették. Ez hozzávetőleg éjfél és hajnali kettő közötti időszakot jelent. A megállapítás nem percre pontos, de nagyjából összhangban áll azzal a történettel, hogy Shehu a család és a személyzet nyugovóra térte után halt meg.

A házban azonban maradt egy másik, még fontosabb tárgyi emlék is. Shehu levelet készített Enver Hoxhának. A levélen olyan megjegyzés állt, amely szerint kizárólag Hoxha nyithatja fel. Fevziu szerint a dokumentum teljes tartalma több mint húsz évig nem vált nyilvánossá, bár részleteit már közvetlenül a halál után felolvasták a Politikai Bizottság és a Központi Bizottság előtt.

A levél hangja különösen figyelemre méltó. Nem egy Hoxhát leleplező vádiratról van szó, és nem egy olyan ember utolsó üzenetéről, aki szakított volna a kommunista rendszerrel. Shehu továbbra is a párt és Hoxha nyelvén beszélt, háláról, hűségről és saját hibájáról írt, miközben családját a diktátor gondjaira bízta. Ez a hang feltűnően emlékeztet több korábbi bukott kommunista vezető utolsó leveleire, akik még saját megsemmisítésük pillanatában is a párt erkölcsi tekintélyére hivatkoztak.

A levél az öngyilkossági verzió egyik legerősebb eleme. Ha hiteles, és ha valóban Shehu írta azon az éjszakán, akkor egy olyan ember lelkiállapotát dokumentálja, aki számol saját halálával. Még ez sem old meg azonban minden kérdést. A búcsúlevél létezése önmagában nem mondja meg, milyen körülmények között született, és azt sem, hogy a szerző mennyire érezte önkéntes döntésnek azt, amit tett.

Éppen itt válik fontossá a „kikényszerített öngyilkosság” lehetősége. Egy olyan ember számára, aki évtizedeken keresztül látta a politikai tisztogatások menetét, a másnapi folytatás nem egyszerű kellemetlen ülésnek tűnhetett. Shehu ismerte Koçi Xoxe, Beqir Balluku, Petrit Dume és számos más korábbi vezető sorsát. Tudta, mi történik egy családdal, amikor annak fejét ellenséggé nyilvánítják, és azt is tudta, milyen módszerekkel születnek a későbbi vallomások.

Ettől azonban még nem állíthatjuk bizonyosan, hogy ő maga sütötte el a fegyvert. A történelmi nyomozásnak először külön kell vizsgálnia a fizikai bizonyítékokat, és csak utána lehet politikai következtetéseket levonni. Egy diktatúra brutalitása önmagában nem bizonyít gyilkosságot, ahogy a hivatalos helyszínelési jegyzőkönyv létezése sem bizonyítja automatikusan az öngyilkosságot.

December 18-án reggel hat óra körül a szolgálatban lévők felébredtek. A ház első órái látszólag a megszokott rendben teltek. Nyolc óra előtt néhány perccel azonban Vladimir Shehu, Mehmet egyik fia az intercomon sürgősen hívatta Ali Çenót, apja testőrségének vezetőjét. Néhány perccel később az orvosoknak is azt az utasítást adták, hogy azonnal menjenek fel az emeletre.

Amikor beléptek a hálósobába, Mehmet Shehu az ágyban feküdt. Takaró fedte nyakig, mellette fegyver volt, és a vizsgálat szerint már órák óta halott lehetett. A család és a szolgálat számára ezzel véget ért az éjszaka; az albán állam számára viszont ekkor kezdődött az a vizsgálat, amelynek eredményét néhány nappal később hivatalosan is öngyilkossággként rögzítették.

VI. rész - Helyszínelés egy diktatúrában

22. A golyó

A Mehmet Shehu halálával kapcsolatos találgatások egyik problémája hosszú időn át az volt, hogy a nyilvánosság alig ismert konkrét kriminalisztikai adatot. A hivatalos közlemény öngyilkosságról beszélt, a gyilkossági verzió hívei pedig később különböző tanúvallomásokra és visszaemlékezésekre hivatkoztak. Az utóbbi években hozzáférhetővé vált iratanyag azonban lehetőséget ad arra, hogy a történet legalább egy részét ne emlékezetből, hanem a korabeli helyszínelés dokumentumaiból vizsgáljuk.

A nyomozócsoportot 1981. december 18-án állították fel. Koço Josifi, a tiranai belügyi igazgatóság vizsgálati részlegének vezetője irányította, mellette kriminalisztikai szakértő, igazságügyi orvosok és tanúk vettek részt a helyszín vizsgálatában. A dokumentumok nem egy későbbi visszaemlékezésből származnak, hanem abból az ügyiratból, amelyet közvetlenül Shehu halála után nyitottak.

A hálósoba körülbelül hat méterszer hat méteres helyiség volt a kétszintes villa emeletén. A jegyzőkönyv rögzítette az ajtók, az ablakok, a fürdőszoba és a terasz helyzetét, valamint azt, hogy mely nyílászárókat találták zárva vagy nyitva. A test az ágyon feküdt, takaróval és lepedővel nyakig betakarva. A fegyvert a test jobb oldalán, az ágyon találták; egy kilőtt hüvely a bal oldalon, a padlón feküdt.

A lövedéket a matrac felszínén találták meg. Ez azért volt fontos, mert a vizsgálók ebből és az ágynemű sérüléseiből rekonstruálhatták a lövedék útját. A hivatalos szakértői következtetés szerint egyetlen lövés történt. A lövedék a mellkas bal elülső részén hatolt be, a hátán távozott, majd a párnán, takarón és más ágyneműn keresztül jutott a matracig.

Az orvosszakértői irat a lövést közlő leadott, de nem teljesen szoros csőtorkolati érintkezésű lövészként írta le. Az irány előlről hátrafelé és enyhén jobbról balra mutatott. A halál okát vérzéses sokkban határozták meg, amelyet nagy valószínűséggel a szív vagy a belőle kiinduló nagyerek sérülése idézett elő.

A test vizsgálatakor az orvosok körülbelül tíz-tizenkét órával korábban tették a halált. Mivel a vizsgálat délben történt, ez nagyjából az éjjel körüli időponttal egyezik. Ez az adat természetesen becslés, és nem alkalmas arra, hogy percre pontosan meghatározza a lövés idejét, de kizár néhány olyan későbbi történetet, amely a halált jóval közelebb tette volna a reggeli felfedezéshez.

A fegyvert külön technikai, ballisztikai és ujjnyomvizsgálatnak vetették alá. A dokumentumok szerint egy 9 milliméteres pisztolyról volt szó, amely Shehu

tulajdonában volt. A szakértők azt állapították meg, hogy a fegyver működőképes, aznap használták, és a helyszínen talált hüvely, illetve lövedék ebből a pisztolyból származott.

Ujjnyomot is találtak a fegyveren. A kriminalisztikai szakvélemény szerint a nyom típusa megegyezett Mehmet Shehu bal hüvelykujjának lenyomatával. Ez az öngyilkossági változat egyik jelentős tárgyi bizonyítéka, de önmagában ez sem dönt el mindent. A saját fegyverén található saját ujjlenyomat nem meglepő, különösen egy olyan ember esetében, aki katonai pályája során rendszeresen használt fegyvert. Sokkal nagyobb súlya annak van, hogy a hüvelyt és a lövedéket is ehhez a pisztolyhoz kötötték.

A publikált dokumentációban ugyanakkor vannak olyan részletek, amelyek további kérdéseket érdemelnek. Az orvosszakértői irat elsősorban a holttest külső vizsgálatát írja le; a most hozzáférhető anyagból nem rajzolódik ki olyan teljes körű boncolás, amely egy politikailag ennyire kényes halálesetnél ma természetes követelménynek számítana. Fevziu is megemlíti azt a későbbi történetet, amely szerint Llambi Ziqishti egészségügyi miniszter csodálkozott azon, hogy nem végeztek boncolást, bár az ő későbbi kivégzését ehhez kötő állításokat maga Fevziu is bizonyítatlan spekulációnak tekinti.

A vizsgálati iratok nyelve ugyancsak figyelmet érdemel. Némely dokumentum már azelőtt „öngyilkosságról” beszél, hogy ismertetné azokat a szakértői vizsgálatokat, amelyeknek elvileg éppen azt kellett volna megállapítaniuk, mi történt. Ez részben lehetett a korabeli bürokratikus szóhasználat következménye, de arra mindenképpen figyelmeztet, hogy a nyomozás nem politikailag semleges intézményi környezetben zajlott.

Még feltűnőbb egy dátumhiba a december 29-i lezáró határozat egyik fennmaradt szövegében. A dokumentum egyik helyén az szerepel, hogy a büntetőügyet december 13-án indították meg Mehmet Shehu öngyilkosságával kapcsolatban, miközben a halál december 18-án történt, és az ügy megindításáról szóló külön határozat is december 18-i keltezésű. Ez szinte bizonyosan adminisztratív vagy másolási hiba, és önmagában semmilyen összeesküvést nem bizonyít, de jó példája annak, miért kell a dosszié minden adatát egymással is összevetni, nem pedig egyszerűen hitelesnek tekinteni azért, mert levéltári iraton szerepel.

A nyomozók egy másik különös problémát is vizsgáltak: miért nem hallotta senki a lövést? December 29-én éjfél után rekonstruálták az eseményt ugyanabban a szobában. A tanúkat azokra a helyekre állították, ahol az eredeti éjszakán tartózkodtak, majd Shehu fegyverével és az eredetihez hasonló körülmények között próbálövést adtak le. A kísérlet azt próbálta ellenőrizni, elképzelhető-e, hogy a villa különböző pontjain lévő emberek ne figyeljenek fel egy lövésre.

A rekonstrukció eredményét szintén nem szabad túlértékelni. Egy lövés hangjának érzékelése függ az ajtók és ablakok állapotától, az alvás mélységétől, az akusztikától és számos nehezen megismételhető körülménytől. Az viszont fontos, hogy a hivatalos nyomozás nem hagyta teljesen figyelmen kívül ezt az ellentmondást, hanem külön vizsgálati cselekményt szentelt neki.

Mindezek után a nyomozócsoport arra a következtetésre jutott, hogy Mehmet Shehu saját kezével vetett véget életének. December 29-én az eljárást megszüntették arra hivatkozva, hogy nem történt bűncselekmény. Ez a korabeli kriminalisztikai álláspont, és történelmi vizsgálatunkban komolyan kell venni, mert tárgyi bizonyítékokra, helyszínelésre, ballisztikára és orvosszakértői vizsgálatra támaszkodott.

Ugyanakkor nem következik belőle, hogy minden kérdés lezárult. A vizsgálatot ugyanaz az állambiztonsági rendszer végezte, amelynek vezetői rövidesen maguk is a Shehu-féle összeesküvés vádlottjai lettek. A teljes boncolás hiánya, a politikailag előre meghatározott szóhasználat és a dokumentumok egyes pontatlanságai indokolják az óvatosságot, még ha egyik sem bizonyítja önmagában a gyilkosságot.

A kriminalisztikai anyag ezért sokkal érdekesebb, mint amilyennek bármelyik egyszerű tábor számára látszik. Nem ad könnyű győzelmet sem az öngyilkosságot, sem a gyilkosságot bizonyosságnak tekintő értelmezésnek. Vannak benne olyan tárgyi elemek, amelyek erősen összeegyeztethetők azzal, hogy Shehu maga sütötte el a fegyvert, de vannak olyan eljárási hiányok és politikai körülmények is, amelyek miatt egy független vizsgálat ma bizonyosan további kérdéseket tenne fel. A nyomozás következő lépése ezért nem az lehet, hogy kiválasztjuk a nekünk tetsző változatot, hanem hogy megnézzük: milyen történetet mondott erről a halál pillanatában az albán állam, és hogyan változott meg ez a történet a következő hónapokban.

23. A levél Enver Hoxhának

Mehmet Shehu halálának egyik legfontosabb bizonyítéka nem a pisztoly, nem a lövedék és nem is az orvosszakértői jelentés, hanem egy levél. A dokumentumot Enver Hoxhának címezték, és a fennmaradt változat szerint 1981. december 17-én, vagyis a Politikai Bizottság ülését követő éjszakán készült. Ha valóban Shehu írta, akkor ez az egyetlen ismert forrás, amelyből közvetlenül hallhatjuk az ő hangját azokban az órákban, amelyek elválasztották a megalázó pártülést a halálától.

A levél története önmagában sem teljesen problémamentes. A későbbi visszaemlékezések nem minden részletben egyeznek abban, pontosan hol találták meg, ki látta először és mikor került Hoxhához. Ramiz Alia később azt állította, hogy Ali Çeno, a miniszterelnök testőrségének vezetője már a reggeli telefonbeszélgetéskor szólt a Hoxhának címzett levélről. Kadri Hazbiu honvédelmi miniszter Hoxha utasítására ment a Shehu-házhoz, átvette a dokumentumot és személyesen vitte el a pártvezetőnek. Éppen ezt az 1981. december 18-i látogatását használták fel később Hazbiu ellen annak bizonyítékaként, hogy állítólag az összeesküvés nyomait próbálta eltüntetni.

A levél eredetiségének kérdése azért is fontos, mert tartalma rendkívül erős érv az öngyilkosság mellett. Ramiz Alia élete végéig erre hivatkozott, amikor azt kérdezték tőle, meggyilkolhatták-e Mehmet Shehut. Szerinte a kéziratos dokumentum világosan mutatta, hogy a miniszterelnök előre készült saját halálára, utolsó rendelkezéseket tett, és maga írta le, hogy öngyilkosságot követ el.

A fennmaradt levél valóban ilyen ember benyomását kelti. Shehu nem egyszerűen búcsúzik, hanem megmagyarázza döntését. Visszatér a novemberben elkészített

önkritikájához, és ragaszkodik ahhoz, hogy annak lényegét őszintén gondolta. Elismeri, hogy fia eljegyzésének engedélyezésével politikai hibát követett el, de már nem fogadja el mindazt, amit december 17-én a Politikai Bizottságban ebből levezettek.

Ez lényeges változás az előző hónapokhoz képest. Shehu addig szinte minden kritikát úgy próbált feldolgozni, hogy egyre mélyebb önkritikát írt, és újra meg újra biztosította Hoxhát teljes hűségéről. Utolsó levelében viszont határt húzott. Azt továbbra is elfogadta, hogy hibázott, de visszautasította, hogy egész politikai pályáját becsvágy, személyi kultusz vagy Hoxhával folytatott hatalmi versengés magyarázná.

A levél ebből a szempontból nem egy megtört ember teljes kapitulációja. Hangja egyszerre alázatos és dacos. Hoxhát továbbra is tanítójának, testvérének és régi harcostársának tekinti, nem vonja vissza azokat a dicsérő szavakat, amelyeket évtizedeken át mondott róla, ugyanakkor azt állítja, hogy környezetében olyan emberek jelentek meg, akik tudatosan éket vertek közéjük.

Két alakot emel ki. Egyiküket Shakespeare Othellójának intrikus szereplőjéről „Jagónak” nevezi, a másikat „Hruscsovként” írja körül. Ramiz Alia későbbi visszaemlékezése szerint a „Jago” Kadri Hazbiut, a „Hruscsov” pedig őt magát jelentette. Shehu tehát utolsó levelében éppen azokat az embereket gyanúsította Hoxha befolyásolásával, akik a következő évek hatalmi átrendeződésében meghatározó szerepet kaptak, bár Hazbiu maga rövidesen ugyanannak a tisztogatásnak az áldozata lett.

Shehu azt állította, hogy ezek az emberek olyan váddal támadták meg, amelyet nem hajlandó elfogadni. Nem tagadta saját hibáit és jellembeli gyengeségeit, de visszautasította, hogy a párt fölé akarta volna helyezni magát, vagy személyes hatalomra tört volna Hoxha ellenében. Az egész életét a pártnak és az országnak végzett munkaként értelmezte, és úgy érezte, hogy a december 17-i ülésen ezt a múltat néhány óra alatt semmissé tették.

A levél legfontosabb mondatait nem szükséges szó szerint idézni ahhoz, hogy jelentőségük világos legyen. Shehu lényegében azt közölte Hoxhával: nem azért hal meg, mert ellensége a pártnak, hanem azért, mert nem hagyta számára más módot arra, hogy saját igazát megvédje. Saját öngyilkosságát paradox módon utolsó pártszolgálatként próbálta értelmezni.

Ebből jól látszik, milyen mélyen belsővé vált benne a rendszer gondolkodása. Egy demokratikus politikai kultúrában egy miniszterelnök, akit politikai társai megaláznak, lemondhat, nyilvánosságra hozhatja saját változatát, visszavonulhat vagy politikai küzdelmet kezdhet. Mehmet Shehu világában ezek közül egyik sem volt valós lehetőség. A párt nem egy szervezet volt a sok közül, hanem a teljes politikai és erkölcsi világrend, amelyen kívül egy bukott vezető számára szinte nem létezett élet.

A levélben különösen megrendítő a család említése. Shehu Hoxhára bízta Fiqretét, fiait, menyeit és unokáit. Nem véletlenül teszi ezt. Pontosan tudta, hogyan bánik a rendszer a „nép ellenségeinek” rokonaival, mert évtizedeken át maga is része volt annak a vezetésnek, amely kollektív következményeket alkalmazott politikai ellenfelei családjával szemben. Utolsó óráiban talán abban reménykedett, hogy személyes áldozata megmentheti őket.

Még azt is Hoxha belátására bízta, hogyan magyarázzák a nyilvánosságnak a halálát. A levél szerint akár azt is mondhatják, hogy fegyvertisztítás közben véletlenül halt meg, ha a párt érdeke ezt kívánja. Ez a gondolat szinte tökéletesen megmutatja a rendszerhez való viszonyát. Shehu még saját halálának történetét sem tekintette teljesen a maga tulajdonának: kész volt elfogadni, hogy a párt politikai szükségletei szerint alakítsa át.

A levél ugyanakkor éppen ezért nem egyszerű bizonyíték. Ha eredeti és teljes, erősen támogatja azt a feltételezést, hogy Shehu már a halála előtt elhatározta az öngyilkosságot. Nem bizonyítja azonban, hogy döntése szabad volt abban az értelemben, ahogyan ezt hétköznapi körülmények között értenénk. Egy ember, aki pontosan ismeri az előtte álló kihallgatás, börtön, per és családi megtorlás lehetőségét, olyan nyomás alatt hozhat saját kezű döntést, amelynek politikai felelőssége messze túlmutat rajta.

Van egy további probléma is. A levél később politikai bizonyítékká vált, miközben a nyilvánosság évtizedekig nem olvashatta teljes egészében. Részleteit a pártvezetés ismerte, a társadalomnak azonban csak annyit mondtak el belőle, amennyi az éppen aktuális hivatalos történethez szükséges volt. Ezért a dokumentumot kétféleképpen kell vizsgálnunk: mint Mehmet Shehu utolsó üzenetét és mint olyan tárgyat, amelyet halála után mások kezdtek használni.

A levél tragédiája végül abban áll, hogy Shehu utolsó kéréseinek szinte egyike sem teljesült. Hoxha nem védte meg családját, hanem néhány napon belül megkezdődött internálásuk. Fiqrete később börtönbe került, a fiúk életét is tönkretette a megtorlás, és maga Mehmet Shehu rövidesen nem egyszerűen hibázó kommunistából, hanem évtizedek óta működő külföldi ügynökké változott a hivatalos történetben. Az ember, aki még halála előtt is a párt kezébe adta saját emlékezetét, pontosan attól a rendszertől kérte családjá és nevének védelmét, amely néhány nap múlva mindkettőt megsemmisíteni kezdte.

VII. rész - Egy halottból kém lesz

24. December 18.: „idegösszeomlás”

Az albán állampolgárok többsége 1981. december 18-án nem tudhatta, mi történt előző este a Politikai Bizottság ülésén. A párt belső konfliktusai nem kerültek a nyilvánosság elé, a Zëri i Popullit hónapokon keresztül úgy tett, mintha Mehmet Shehu továbbra is ugyanabban a politikai helyzetben lenne, amelyben évtizedek óta látták. Aztán egyetlen rövid rádióközlemény mindent megváltoztatott.

A Radio Tirana december 18-án jelentette be, hogy Mehmet Shehu az éjszaka folyamán, „idegösszeomlás pillanatában” öngyilkosságot követett el. A közlemény tömör volt, a magyarázat pedig alig néhány szóból állt. Nem szólt politikai konfliktusról, nem említette a Politikai Bizottság előző esti ülését, nem beszélt az önkritikáról, a Turdiu-ügyről és természetesen semmiféle összeesküvésről sem.

Másnap, december 19-én a Zëri i Popullit első oldalán megjelent a hivatalos értesítés és a nekrológ. A lapszám ma is rendkívül érdekes vizuális dokumentum. A címlap nem

egy huszonhét éve hivatalban lévő miniszterelnök halálának rendkívüli száma. A fő helyen továbbra is gazdasági és tervteljesítési hírek szerepelnek, mellettük jelenik meg a „Njoftim”, a hivatalos közlemény, majd külön a nekrológ. A lap szerkesztése már önmagában azt üzeni, hogy az állam nem kíván nemzeti gyászeseményt teremteni Mehmet Shehu halálából.

A közleményt a párt Központi Bizottsága, a Népi Gyűlés Elnöksége és a Minisztertanács jegyezte. Megismételte az előző napi formulát: december 18-ra virradó éjjel Mehmet Shehu idegösszeomlás pillanatában véget vetett életének. A nekrológ ezután röviden felsorolta pályájának fő állomásait, a spanyol polgárháborútól a partizánmozgalmon és katonai tisztségeken át a miniszterelnökséig.

Feltűnően hiányzott azonban valami. Nem beszéltek arról a különleges politikai kapcsolatról, amely Shehut csaknem négy évtizeden keresztül Hoxhához kötötte. Nem nevezték a rendszer egyik fő építőjének, nem hangsúlyozták, hogy Hoxha után ő volt a kommunista Albánia legismertebb vezetője, és nem idézték fel azt a tényt sem, hogy néhány hónappal korábban maga Hoxha nevezte közeli harcostársának és a párt egyik dicsőséges vezetőjének.

Nem rendeltek el országos gyászt. Nem volt állami temetés, nem álltak félárbocon a zászlók, és a nyilvános élet sem szakadt meg. A jugoszláv sajtó néhány nappal később pontosan ezt találta különösnek: egy olyan rendszerben, amely a vezetők nyilvános kultuszára épült, a második ember eltűnése után meglepő gyorsasággal visszatért minden a megszokott menetrendhez.

A temetés is szűk körű volt. Mehmet Shehut nem úgy búcsúztatták, ahogyan egy hivatalban lévő kormányfőtől várható lett volna. Nem szerveztek nagy állami ceremóniát, Hoxha nem mondott gyászbeszédet, és a párt legfelső vezetése sem vonult fel koporsója előtt. Az ember, akinek fényképe évtizedeken keresztül ott szerepelt Hoxháé mellett a hivatalos rendezvényeken, már halála után néhány órával politikai távolságba került a rendszertől.

December 19-én Kadri Hazbiu honvédelmi miniszter utasítást adott a hadsereg egységeinek, hogy távolítsák el Mehmet Shehu fényképeit. A katonai oktatóhelyeken ki kellett venni a tőle származó idézeteket, az ő műveire hivatkozó anyagokat pedig meg kellett semmisíteni vagy ki kellett vonni a használatból. A folyamat olyan gyors volt, hogy aligha lehetett pusztán adminisztratív reakció egy tragikus öngyilkosságra.

Shehu „nem-személylé” változott. Könyvei eltűntek a boltokból és könyvtárakból, fényképeit levették, nevét egyre kevesebbszer említették. Amikor 1982 januárjában a Népi Gyűlés jóváhagyta utódját a kormány élén, a több évtizede képviselőként is szolgáló egykori miniszterelnök tiszteletére még egyperces néma megemlékezést sem tartottak.

Mindez már önmagában jelezte, hogy a hivatalos „idegösszeomlás” története nem lesz a végleges változat. Ha Shehu egyszerűen személyes válság következtében követett volna el öngyilkosságot, politikai múltjának ilyen gyors megsemmisítése nehezen magyarázható. A rendszer valójában már december 18-án két történetet kezdett párhuzamosan építeni.

A nyilvánosság az elsőt kapta. Ebben egy nagy múltú kommunista vezető tragikus pszichés válság következtében véget vetett életének. Ez volt az a magyarázat, amelyet néhány mondatban közölni lehetett anélkül, hogy az ország vezetésének belső konfliktusát fel kellett volna tárni.

A Politikai Bizottság zárt ülésén azonban ugyanazon a napon már egy másik történet körvonalazódott. Fevziu szerint Hoxha órákkal Shehu halála után arról beszélt a vezetés tagjainak, hogy a miniszterelnök nem egyszerűen hibázó elvtárs, hanem régi ellenség és külföldi ügynök lehetett. Olyan iratokat is elővett, amelyeket állítása szerint 1964 óta őrzött pánccs szekrényében, és amelyekből szerinte Shehu brit hírszerzési kapcsolatára lehetett következtetni.

Ez a körülmény a történet egyik legkülönösebb kérdése. Ha Hoxha valóban csak december 18-án reggel tudta meg, hogy Shehu meghalt, hogyan jutott néhány óra alatt ahhoz a következtetéshez, hogy harminc-negyven éve működő titkos ügynökről van szó? Ha pedig már korábban komolyan gyanította ezt, miért hagyta évtizedeken át miniszterelnökként, hadügyi és belügyi kulcspozíciókban, a párt legfelső vezetésében?

A nyilvánosság előtt ezek a kérdések egyelőre nem jelentek meg. 1981. december 19-én az albán olvasó csak annyit tudhatott, hogy az ország miniszterelnöke idegösszeomlás következtében öngyilkos lett. Az azonban, ahogyan fényképei, könyvei és politikai múltja már másnap eltűnni kezdtek, jelezte, hogy az állam nem egyszerűen eltemetni készül Mehmet Shehut, hanem újra akarja írni azt is, ki volt életében.

25. A történet megváltozik

Mehmet Shehu halála után a hivatalos történet nem egyik napról a másikra, hanem több lépcsőben alakult át. Ez azért különösen fontos, mert a különböző időpontokban elhangzó állításokat egymás mellé téve jól látható, hogyan lett egy idegösszeomlás miatt öngyilkosságot elkövető miniszterelnökből előbb politikai ellenség, majd évtizedek óta működő többszörös hírszerző ügynök és egy minden korábbi albán összeesküvést összefogó központi figura.

A folyamat valójában már december 18-án elkezdődött a zárt pártvezetésben. A társadalom előtt azonban csak fokozatosan bontották ki. Január végén Hoxha már egyértelműen „régii ellenségként” beszélt Shehuról, és azt állította, hogy kormányfőként tudatosan próbálta szabotálni a párt politikáját, saját személyes hatalmi központot épített, és munkamódszere mögött hosszú távú ellenséges terv állt.

Ez óriási ugrás volt a december 19-i nekrológhoz képest. Akkor még felsorolták Shehu háborús és állami érdemeit. Néhány héttel később ugyanezek a tulajdonságok már más jelentést kaptak. Energikussága önkény lett, katonai tekintélye becsvágy, részletekbe menő kormányzati munkája egocentrikus hatalomépítés, korábbi nézeteltérései pedig egy hosszú összeesküvői pálya bizonyítékai.

A múlt minden darabja átértelmezhetővé vált. Ha Shehu egykor vitatkozott Hoxhával, az azt mutatta, hogy riválisa akart lenni. Ha nem vitatkozott, az annak bizonyítéka lehetett, hogy ügyesen rejtette ellenséges szándékait. Ha részt vett egy tisztogatásban, azt azért tette, hogy eltüntesse saját társait vagy átvegye a párt

zászlaját; ha valamelyik későbbi vádlottal korábban konfliktusba került, az sem bizonyította ártatlanságát, mert az összeesküvők állítólag éppen egymás megfélemlítésére is ügyeltek.

Ez olyan érvelési rendszer volt, amelyből gyakorlatilag nem létezett kijárat. Bármilyen történelmi tény beilleszthetővé vált az előre megfogalmazott következtetésbe.

szeptember 24-én Hoxha a Központi Bizottság plénuma előtt már teljes formájában előadta a „Mehmet Shehu ellenséges és titkos tevékenységének szinoptikus tábláját”. A történet Shehu ifjúságáig nyúlt vissza. Az amerikai szakiskola, ahol tanult, utólag amerikai hírszerzési kapcsolat kezdőpontjává változott. Franciaországi internálását brit beszerzéssel kapcsolták össze, majd a partizánháborúban állítólag a jugoszláv szolgálat is megszerezte magának.

A történet ettől kezdve több évtizeden keresztül követte Shehut. Hoxha szerint a miniszterelnök úgy járt-kelt nemzetközi találkozókra, hogy közben különböző szolgálatokkal tartotta a kapcsolatot. Egy New Yorkba tartó hajóúton például együtt utazott Titóval, Harry Fultzcal és Randolph Churchill-lel. Hoxha érvelése szerint ebből következett, hogy titkos megbeszéléseket is folytathatott velük, majd a feltételes lehetőség szinte észrevétlenül bizonyossággá vált.

O'Donnell éppen ezt a módszert tartja a szinoptikus tábla egyik legjellemzőbb vonásának. A következtetés nem bizonyítékokból épült fel, hanem a gyanú alakult át bizonyítékká. Ha Shehunak lehetősége volt egy találkozóra, akkor feltételezték, hogy megtörtént; ha megtörtént, akkor feltételezték, hogy kémtevékenységről szólt. A logikai lánc minden következő eleme az előző, bizonyítatlan feltételezésre épült.

A történet az 1970-es években már merénylettervekhez vezetett. Hoxha azt állította, hogy Shehu 1972-es párizsi gyógykezelése során magas rangú CIA-kapcsolattal találkozott, és több lehetséges tervet kapott az albán vezető meggyilkolására. Szóba került közlekedési baleset, távolról leadott lövés és késleltetett hatású mérge is. Később Fiqrete Shehut is bevonták a történetbe: a hivatalos változat szerint Franciaországban mérget szerzett, amelyet férjével együtt Hoxha ellen akartak felhasználni.

A végső konstrukcióban már szinte valamennyi nagyobb ellenség egyszerre jelen volt. Mehmet Shehu amerikai, brit, jugoszláv és szovjet kapcsolatokkal rendelkezett, miközben a rendszer különböző korszakainak „ellenséges csoportjai” is hozzá kötődtek. Beqir Balluku katonai összeesküvése, a gazdasági vezetők ügye és más korábbi tisztogatások utólag ugyanazon nagy terv részeivé változtak.

Ez volt az a pont, ahol a hivatalos történet már saját magának is súlyos problémát okozott. Ha Shehu valóban ilyen jelentőségű külföldi ügynök volt, hogyan maradhatott 1944-től 1981-ig a rendszer csúcsán? Hogyan lehetett vezérkari főnök, belügyminiszter, honvédelmi miniszter és huszonhét éven át miniszterelnök? Hogyan vehetett részt minden legfontosabb pártülésen, és hogyan ismerhette Hoxha egészségügyi, katonai és külpolitikai titkait?

Hoxha erre is talált választ. Nem az állambiztonság fedezte fel az összeesküvést, mert a belügyi apparátust maga az ellenség hálózta be. Koçi Xoxe, Mehmet Shehu,

Kadri Hazbiu és Feçor Shehu egymást követve mind külföldi ügynökkékként vezették vagy ellenőrizték a biztonsági rendszert, ezért képesek voltak évtizedeken keresztül eltakarni egymás tevékenységét. Egyetlen intézmény maradt, amely nem tévedett: a párt, és azon belül mindenekelőtt Enver Hoxha.

A magyarázat politikailag zseniális volt, történetileg viszont önmagába forduló logikai kör. Ha az állambiztonság nem fedezte fel a kémeket, azért nem, mert maga is kémek kezében volt. Ha Hoxha sem fedezte fel őket évtizedekig, ebből nem vezetői mulasztás következett, hanem annak bizonyítéka, milyen rendkívül ügyesen rejtőzködött az összeesküvés. Végül pedig Hoxha ébersége mégis diadalmaskodott, így a hosszú késlekedés sem gyengítette, hanem erősítette a személyi kultusz történetét.

1982 novemberében a vádakat már a szélesebb nyilvánosság előtt is teljes erővel ismertették. Hoxha választási beszédében Shehut árulónak és a szocialista Albánia egyik legveszélyesebb ellenségének nevezte, és azt állította, hogy Jugoszlávia, a Szovjetunió és az Egyesült Államok hírszerző szolgálatainak dolgozott. A decemberi „idegösszeomlás” története nem tűnt el teljesen: továbbra is azt állították, hogy saját kezével vetett véget életének, de az öngyilkosság már egy megghiúsult összeesküvés záróaktusa lett.

A változás legfontosabb tanulsága nem az, hogy Hoxha minden állítása szükségképpen hamis volt. A titkosszolgálatok természetesen érdeklődtek Albánia iránt, a jugoszláv, amerikai, brit és szovjet szervek évtizedeken keresztül folytattak műveleteket a térségben, és az albán vezetés ellen is léteztek valós külföldi akciók. A probléma az, hogy Mehmet Shehu konkrét, több évtizedes „szuperügynöki” pályájának bizonyítása során a rendszer újra és újra feltételezéseket, kényszer alatt született vallomásokat és utólagos átértelmezéseket kezelt tényként.

A történet ezért egyre részletesebb lett, miközben bizonyíthatósága nem nőtt vele arányosan. 1981 decemberében néhány sor elegendő volt: idegösszeomlás és öngyilkosság. Egy év múlva már több ország titkosszolgálat, több évtizedes konspiráció, titkos rádió, mérge, merényletek és egymásba kapcsolódó összeesküvő csoportok kellettek ahhoz, hogy megmagyarázzák ugyanannak az embernek a halálát. A történet növekedése ezért maga is a nyomozás tárgya: nemcsak azt kell vizsgálnunk, igaz volt-e valamelyik változat, hanem azt is, miért volt szüksége a rendszernek évről évre egyre nagyobb történetre.

26. A Borba visszalő

Jugoszláviában különös figyelemmel követték Mehmet Shehu halálát. Ez nem meglepő. Albánia és Jugoszlávia viszonya 1948 óta tele volt kölcsönös vádakkal, 1981 tavaszán pedig a koszovói tüntetések miatt újra rendkívül feszültté vált. Amikor Tirana néhány hónappal később azt kezdte állítani, hogy az ország elhunyt miniszterelnöke valójában évtizedek óta az UDBA embere volt, Belgrád nem egyszerűen történelmi képtelenséget látott benne, hanem közvetlen politikai támadást.

A jugoszláv sajtót természetesen ugyanúgy nem kezelhetjük semleges megfigyelőként, ahogyan a Zëri i Popullitot sem. A Borba a jugoszláv szocialista rendszer fontos politikai lapja volt, és Albániával kapcsolatban saját államának

érdekeit, illetve ideológiai álláspontját képviselte. Éppen ettől válik azonban értékesé: nem utólagos történészi értelmezést, hanem a másik kommunista rendszer azonnali választ olvashatjuk benne.

Az első reakció már közvetlenül Shehu halála után megjelent. A Borba 1981. december 22-i számában „Kétségek az öngyilkossággal kapcsolatban” címmel ismertette a tiranai helyzetet. A tudósítás megfigyelte, hogy az albán rádió az első közlemény után gyakorlatilag nem foglalkozik a történetekkel, nincs gyászprogram, nem rendeznek megemlékezéseket, nem nyitnak részvétnyilvánító könyveket, és a zászlók sincsenek félárbocon.

A cikk számára éppen az volt gyanús, hogy a rendszer úgy viselkedik, mintha nem az ország második embere halt volna meg. A Borba idézte a nyugati sajtóban már ekkor megjelenő kételyeket, és felvetette, hogy Shehu halála esetleg a Hoxha utáni utódlási küzdelemmel függhet össze. A tudósítás külön rögzítette, hogy Shehu december 16-án még román gazdasági küldöttséget fogadott, vagyis alig két nappal halála előtt hivatalos munkát végzett.

Érdekes megfigyelés volt az is, hogy Shehu a november 28-i felszabadulási évforduló ünnepségein nem jelent meg. Ez a kortárs jugoszláv olvasónak már akkor arra utalhatott, hogy a miniszterelnök politikai helyzete korábban meggyengült, miközben az albán nyilvánosság erről semmilyen magyarázatot nem kapott. A későbbi dokumentumok fényében ma már tudjuk, hogy ekkorra valóban hónapok óta zajlott a konfliktus Hoxha és Shehu között.

1982 őszén a jugoszláv sajtó egészen más anyaggal találta szemben magát. Hoxha már nem egyszerűen a Shehu-ügy belső albán magyarázatát adta elő, hanem Jugoszláviát tette az összeesküvés egyik fő irányítójává. A Borba november 11-i tudósítása részletesen ismertette azt a választási beszédet, amelyben Hoxha a halott miniszterelnököt Jugoszlávia, a Szovjetunió és az Egyesült Államok hírszerzésének fizetett emberévé nyilvánította.

A jugoszláv lap számára különösen fontos volt az állítás, hogy az UDBA közvetlenül Hoxha meggyilkolására utasította Shehut. A történet szerint a merényletet akár a Politikai Bizottság ülésén is végre kellett volna hajtania. Hoxha ezt összekapcsolta Koszovóval: Belgrád állítólag olyan súlyos helyzetbe került az 1981-es válság miatt, hogy kész volt feláldozni legértékesebb ügynökét is, csak hogy látványos válságot robbantson ki Albániában.

A Borba válasza nem korlátozódott Shehu személyére. A lap úgy értelmezte Hoxha beszédét, mint az albán vezetés újabb Jugoszlávia-ellenes kampányát, amelyben a koszovói albánok problémáit Tirana saját külpolitikai céljaira használja fel. Ezzel természetesen a jugoszláv oldal is saját propagandakeretét alkalmazta: a koszovói elégedetlenséget elsősorban külső irredentista ösztönzéssel igyekezett magyarázni, miközben kevésbé hangsúlyozta a tartomány valós gazdasági és politikai feszültségeit.

Néhány nappal később a Politika a BBC kommentárját ismertette. A brit rádió szerint még albán diplomaták is meglepődtek a hazájukból érkező új állításokon. A külföldi ügynökvád különösen nehezen volt összeegyeztethető azzal, hogy Shehu negyven éven át Hoxha legszorosabb munkatársaként működött. Ha valóban ennyire

nyilvánvalóan veszélyes ember volt, a kérdés szükségszerűen Hoxha politikai ítélőképességére is visszahullott.

A Politika egy másik fontos fejleményre is felhívta a figyelmet. Shehu egykori munkatársai közül egyre többen veszítették el tisztségüket, és Kadri Hazbiu helyzete is megingott. Nyugati megfigyelők ebből arra következtettek, hogy nem egyszerű történelmi vita zajlik, hanem új hatalmi tisztogatás kezdődött Albániában. Ez a feltételezés néhány hónapon belül teljesen beigazolódott.

A jugoszláv válasz egyik legerősebb darabja 1982 decemberének végén jelent meg a Borbában. A „Fantasztikus, nagy hatótávolsággal” című írás Hoxha frissen megjelent Titoisták című könyvének Shehura vonatkozó történetét ismertette. A cikk nyílt iróniával jegyezte meg, hogy a „négyzetes ügynök” kalandjai a legismertebb krimiírók képzeletét is próbára tennék.

A Borba részletesen felsorolta a történet elemeit: brit, amerikai, jugoszláv és szovjet hírszerzési kapcsolatok; párizsi CIA-találkozó; Fiqrete által beszerzett mérég; titkos rádióállomás; Feçor Shehu közvetítő szerepe; végül pedig a december 16-i állítólagos UDBA-ultimátum. A történet végén Hoxha szerint Mehmet és Fiqrete Shehu együtt döntött úgy, hogy a megghiúsult merénylet után a miniszterelnöknek öngyilkosságot kell elkövetnie.

A jugoszláv lap számára ez már nem egyszerű cáfolandó vád volt, hanem a sztálinista tisztogatás mechanizmusának példája. A cikk azt sugallta, hogy a fantasztikus összeesküvés elsősorban belpolitikai funkciót tölt be: segítségével Hoxha indokolhatja a következő letartóztatásokat, miközben az ország gazdasági nehézségeiről és az utódlási problémáról a külső ellenségre tereli a figyelmet.

Ezt az értelmezést sem szabad automatikusan igazságnak tekintenünk. Jugoszlávia nyilvánvalóan érdekelt volt abban, hogy minden UDBA-vádat abszurdnak minősítsen, és saját szerepét a koszovói konfliktusban kedvezőbb színben mutassa. A Borba azonban egy olyan logikai problémára mutatott rá, amelyet a tiranai történet nem tudott hitelesen megoldani: miként lehetett az albán rendszer valamennyi biztonsági kulcspozíciója évtizedeken át külföldi ügynökök kezében úgy, hogy közben Enver Hoxha személyes hatalma változatlanul abszolút maradt?

A két ország propagandája ezért különös tükörképet alkotott. Tirana minden belső válság mögött Belgrádot látta, Belgrád pedig az albán nacionalizmust és Hoxha belpolitikai szükségleteit tette meg szinte minden tiranai Jugoszlávia-ellenes lépés magyarázatává. A történelmi nyomozásnak egyik oldal történetét sem szabad átvennie. Éppen az a feladata, hogy megmutassa, hol találkoznak a tényekkel, hol mondanak egymásnak ellent, és hol válik egy valódi esemény politikai fegyverré mindkét oldalon.

27. A tisztogatás továbbterjed

Mehmet Shehu halálával nem zárult le az ügy. Ellenkezőleg: az 1981. december 18-i lövés egy olyan tisztogatás kezdőpontjává vált, amely az albán állam legfontosabb biztonsági, katonai és politikai vezetőit érte el. A rendszer logikája szerint egy több évtizede működő külföldi „szuperügynök” nem dolgozhatott egyedül, ezért

szükségszerűen meg kellett találni kapcsolatait is.

A család került először célkeresztbe. December 23-án már elkészült a szigorúan titkos döntés a Shehu család internálásáról. Belsh környékére telepítették őket, mozgásukat korlátozták, rendszeresen jelentkezniük kellett a rendőrségen, és munkára kötelezték őket. Mehmet Shehu utolsó levelének egyik legfontosabb kérése tehát alig öt nappal halála után semmivé vált.

Fiqrete Shehu helyzete még súlyosabb lett. Nem egyszerűen egy bukott politikus felesége volt, hanem maga is régi kommunista, a párt Központi Bizottságának tagja és a pártiskola vezetője. Az új történetben ezért nem maradhatott tudatlan házastárs. Fokozatosan az összeesküvés résztvevőjévé tették, majd letartóztatták és kihallgatták.

A későbbi iratok különösen sötét képet adnak ezekről a kihallgatásokról. Fevziu szerint Hoxha személyesen állított össze kérdéseket Fiqrete számára, és a kihallgatásokról készült felvételeket is eljuttatták a legfelső vezetéshez. Az egykori közeli barátnőből és harcostársból olyan vádlott lett, akinek vallomásait aztán más politikusok ellen is felhasználták.

A kör hamarosan a belügyi apparátusra szűkült. Feçor Shehu, aki Mehmet Shehuval azonos vezetéknevet viselt, de nem közvetlen családi kapcsolat miatt került az ügybe, évtizedeken át a Sigurimi egyik meghatározó embere volt, majd belügyminiszter lett. 1982 elején leváltották, később pedig letartóztatták. A vád szerint ő volt az UDBA egyik legfontosabb összekötője, és 1981. december 16-án ő közvetítette Mehmet Shehunak a Hoxha meggyilkolására vonatkozó belgrádi parancsot.

Feçor Shehu a tárgyalásán később azt állította, hogy súlyosan megkínózták és kényszerítették a vallomásokra. A bíró reakciója különösen sokatmondó volt. Amikor a volt belügyminiszter tiltakozott a kínzás ellen, a bíróság vezetője lényegében arra emlékeztette: hogyan tehet úgy, mintha nem tudná, hogy a börtönökben ilyen módszereket alkalmaznak? Az ember, aki évtizedeken át maga is a biztonsági rendszer része volt, most saját testén tapasztalta meg annak gyakorlatát.

Még kényesebb volt Kadri Hazbiu helyzete. Több mint három évtizedig tartozott a rendszer biztonsági elitjéhez, hosszú időn át belügyminiszter, később honvédelmi miniszter volt. Mehmet Shehu halála után eleinte Hoxha bizalmát élvezte, sőt feladatot kapott arra, hogy segítsen feltárni a miniszterelnök állítólagos ellenséges kapcsolatait.

Hoxha 1982. januári magánfeljegyzésében még megbízható, szorgalmas és párthű emberként jellemezte Hazbiut. Ugyanebben a szövegben ugyanakkor már apró kételyeket is feljegyzett róla, mintha későbbi használatra gyűjtené össze a gyanú elemeit. Néhány hónap múlva ezek a kételyek teljes vádirattá alakultak.

1982 szeptemberében egy albán emigránsokból álló fegyveres csoport Xhevdet Mustafa vezetésével partra szállt Albániában. Az akció célja Hoxha rendszerének megtámadása volt, és rövid fegyveres összecsapás után a biztonsági erők felszámolták a csoportot. A rendszer az esetet azonnal összekapcsolta a már épülő Shehu-összeesküvéssel.

Hazbiut azzal vádolták, hogy tudott a műveletről, sőt valamilyen módon részt vett előkészítésében. Régi tevékenységének minden vitatható eleme újra előkerült:

jugoszláv és szovjet kapcsolatai, belügyminiszteri működése, állambiztonsági döntései és még az is, hogy Mehmet Shehu halálának reggelén Hoxha utasítására elment a miniszterelnök házához a búcsúlevélért.

A védekezés szinte lehetetlenné vált. Hazbiu például arra hivatkozott, hogy december 17-én este egy születésnap összejövetelen volt több tucat ember társaságában, ezért nem lehetett Shehu házában összeesküvést szervezni. A konkrét alibi azonban nem oldotta fel az általánosabb vádat, mert a rendszer már nem egyetlen estét vizsgált: egész politikai pályáját ellenséges tevékenységként értelmezte újra.

A Központi Bizottság ülésének fennmaradt felvételein jól látható ennek logikája. Hoxha több évtizeddel korábbi találkozók részleteire kérdez rá, és amikor Hazbiu nem tudja pontosan felidézni, mikor, milyen körülmények között beszéltek, maga a felejtés válik gyanússá. Nem az számít, hogy bizonyítani lehet-e egy konkrét vádat, hanem az, hogy a vádlott képes-e ugyanazt a történetet reprodukálni, amelyet a pártvezető már kialakított.

Hazbiut végül letartóztatták. Feçor Shehuval, Llambi Ziçishti egészségügyi miniszterrel és Llambi Peçini magas rangú állambiztonsági tiszttel együtt bíróság elé állították, majd 1983-ban kivégezték őket. Hoxha ezzel szinte valamennyi olyan embert eltávolított, aki a kommunista Albánia történetében hosszabb ideig vezette a belügyi apparátust.

Llambi Ziçishti ügye különösen homályos maradt. Később olyan történetek terjedtek el, hogy azért került halálra ítélt vádlottként az ügybe, mert Shehu holttestének vizsgálatakor kételkedett az öngyilkosságban, vagy kifogásolta a teljes boncolás hiányát. Fevziu hangsúlyozza, hogy ezekre az állításokra nincs megbízható bizonyíték, ezért nem használhatjuk őket a gyilkossági verzió alátámasztására. Azt viszont maga Ramiz Alia sem tudta később világosan megmagyarázni, mi indokolta az egészségügyi miniszter kivégzését.

A tisztogatás sajátos önpusztító logikája egyre látványosabb lett. A rendszer azt állította, hogy vezetésének jelentős része hosszú időn át összeesküvőkből állt, miközben ugyanennek a rendszernek változatlan sikerességét és Hoxha tévedhetetlenségét is hirdette. Minél több magas rangú vezetőről derült ki utólag, hogy állítólag ellenség volt, annál nehezebb lett megmagyarázni, hogyan maradhatott évtizedeken át észrevétlenül ekkora összeesküvés.

Politikai szempontból azonban a tisztogatásnak világos eredménye volt. Mehmet Shehu eltűnt, majd vele együtt eltűntek azok az emberek is, akik a hadseregben, a belügyi apparátusban vagy a kormányzatban saját, hosszú évtizedek alatt kiépült tekintéllyel rendelkeztek. Ramiz Alia eközben egyre közelebb került Hoxhához, és mire a diktátor 1985-ben meghalt, alig maradt olyan vezető, aki komoly riválisa lehetett volna.

Ez még nem bizonyítja, hogy Shehut azért távolították el, hogy Alia legyen az utód, és különösen nem bizonyítja, hogy Alia szervezte volna halálát. A következmény azonban tagadhatatlan. Az 1981–1983-as tisztogatás végére az utódlás kérdése lényegében megoldódott: nem azért, mert a párt nyíltan kiválasztotta Hoxha örökösét, hanem mert a lehetséges alternatívák egymás után eltűntek.

Mehmet Shehu története ezzel új szakaszba lépett. Az ember már halott volt, de neve továbbra is működtette a megtorlás gépezetét. Vallomásokat kértek róla, korábbi munkatársait hozzá kapcsolták, régi döntéseket az ő állítólagos összeesküvésének részeként magyaráztak, és új vádlottak kerültek börtönbe arra hivatkozva, hogy valamikor kapcsolatban álltak vele. A rendszer így a halott miniszterelnökből nem egyszerűen ellenséget, hanem olyan politikai magyarázóelvet teremtett, amelynek segítségével saját vezető rétegének újabb részét lehetett eltávolítani.

VIII. rész - A család büntetése

28. Fiqrete

Fiqrete Shehu 1981. december 18-án nem egyszerűen egy halott miniszterelnök özvegye lett. Saját politikai múltja volt, amely csaknem olyan régre nyúlt vissza, mint férjéé. Partizánként vett részt a háborúban, a kommunista hatalom létrejötte után pedig a pártapparátus magas szintjére emelkedett. Tagja volt a Központi Bizottságnak, hosszú időn keresztül vezette a párt felsőfokú politikai iskoláját, és a Bllok egyik legismertebb asszonyának számított.

Házassága Mehmet Shehuval ezért nem olyan kapcsolat volt, amelyben a férj politizált, a feleség pedig távol maradt a hatalomtól. Fiqrete maga is ismerte a párt működését, a tisztogatások nyelvét és az önkritika mechanizmusát. Évtizedeken át azok között élt, akik más emberek politikai sorsáról döntöttek, és közeli kapcsolatban állt Enver és Nexhmije Hoxhával is. Amikor férje meghalt, pontosan tudhatta, milyen veszélyt jelent, ha a párt valakit nem tragikus áldozatnak, hanem ellenségnek kezd tekinteni.

Mehmet Shehu búcsúlevelének egyik legszemélyesebb része éppen családjára vonatkozott. Hoxhát arra kérte, vigyázzon Fiqretére, fiaikra és unokáikra. A kérés mögött nem pusztán baráti bizalom húzódozott. Shehu jól ismerte annak a rendszernek a gyakorlatát, amelyben egy politikailag megbélyegzett ember rokonsága gyakran maga is elveszítette állását, lakóhelyét, szabadságát vagy egész jövőjét.

Öt nappal később már elkészült a döntés a család internálásáról.

Az 1981. december 23-i szigorúan titkos irat Belsh környékét jelölte ki kényszerlakhelyül. A Shehu család tagjai nem hagyhatták el engedély nélkül a települést, naponta kétszer kellett jelentkezniük a rendőrségen, és mezőgazdasági munkára kötelezték őket. A döntést első alkalommal öt évre hozták, de maga a dokumentum is lehetővé tette későbbi meghosszabbítását.

Az egykori Bllok-villa világa ezzel egyik napról a másikra megszűnt. Azok az emberek, akik korábban az ország legszűkebb politikai elitjéhez tartoztak, most ugyanannak az internálási rendszernek lettek alárendeltjei, amelyet addig más családokkal szemben alkalmaztak. A társadalmi zuhanás sebessége talán még a politikai bukásnál is jobban érzékelteti, mennyire kevés tartós személyes jog létezett a kommunista Albániában.

Fiqrete azonban nem maradt sokáig egyszerű internált. Ahogy a Mehmet Shehu elleni hivatalos történet egyre nagyobb összeesküvéssé alakult, a feleség szerepét is át kellett írni. Egy olyan férfi mellett, akit már amerikai, brit, jugoszláv és szovjet hírszerző szolgálatok évtizedes ügynökeként ábrázoltak, nehéz lett volna fenntartani azt az állítást, hogy politikailag tapasztalt felesége semmiről sem tudott.

Fiqretéből ezért fokozatosan társösszeesküvő lett.

A későbbi vádirat már azt állította, hogy a háború éveiben férjével együtt jugoszláv ügynökké szervezték be, sőt állítólag külön fedőnevet is kapott. A hetvenes évekre vonatkozó történetben még aktívabb szerepet tulajdonítottak neki. Hoxha szerint amikor Mehmet Shehu 1972-ben Franciaországba utazott gyógykezelésre, a CIA különféle módszereket ajánlott Enver Hoxha meggyilkolására, Fiqrete pedig mérget szerzett volna a terv végrehajtásához. O'Donnell joggal mutat rá arra, hogy az ilyen állítások bemutatásakor Hoxha rendszeresen nem tett különbséget feltételezés és bizonyított esemény között.

Fiqrete kihallgatása nem egyszerű büntetőeljárás volt. A fennmaradt dokumentumok között olyan kérdéssor is található, amelyet maga Enver Hoxha állított össze saját kézírásával. A diktátor tehát nem csupán megkapta a nyomozás eredményeit, hanem közvetlenül alakította is azt, hogy egykori közeli munkatársát miről és milyen irányban kérdezzék.

Ez önmagában súlyos problémát jelent a vallomások forrásértékének megítélésében. Egy független nyomozás azt próbálja kideríteni, mi történt, és ennek megfelelően alakítja kérdéseit. Itt viszont az ország első embere már kialakított történettel rendelkezett, és a kihallgatás egyik feladata éppen az lehetett, hogy a fogvatartott vallomását ehhez a történethez igazítsa.

A kihallgatásokról kép- és filmanyag is készült. Fevziu Liljana Hoxha későbbi visszaemlékezését idézi, amely szerint Enver és Nexhmije Hoxha saját otthonában nézte a Fiqretéről készült felvételeket. A történet különösen nyugtalanító, mert a két család korábban évtizedeken át a Bllok szűk világában élt egymás mellett. A politikai rendszer azonban néhány hónap alatt képes volt átalakítani egy régi harcostársat olyan vizsgálati tárggyá, akinek megalázását korábbi barátai már állami bizonyítékként szemlélték.

A Fiqrete által tett vallomásokkal ezért rendkívül óvatosan kell bánnunk. Nem szükséges azt feltételezni, hogy minden mondata hazugság volt, de ugyanilyen tarthatatlan lenne úgy idézni őket, mintha szabad körülmények között tett tanúvallomások lennének. A körülmények, a férje halála, gyermekei sorsa, saját fogva tartása és a nyomozók által alkalmazott nyomás mind befolyásolhatták, mit mondott és mit ismert el.

A hatalom különösen értékesnek tekinthette Fiqrete vallomásait, mert segítségükkel a Shehu-ügyből további vezetőkhöz lehetett eljutni. Egy állítólagos beszélgetés, régi találkozó vagy korábbi külföldi út újabb nevet kapcsolhatott az összeesküvéshez. Így a vallomások nem egyszerűen egy már lezárt történet bizonyítékai lettek, hanem új vádlottakat termelő eszközök.

Fiqrete éveket töltött fogságban. Később a zejmeni börtönbe került, ahol egészségi állapota fokozatosan romlott. Egykori cellatársa szerint 1988 szeptemberének első felében hirtelen lett súlyosan beteg, és szeptember 11-én este meghalt. A halál körülményeiről később különféle feltételezések jelentek meg, köztük mérgezésről szóló történetek is, ám ezekre nincs olyan bizonyíték, amely alapján gyilkosságot állíthatnánk. A biztosan dokumentálható tény az, hogy Fiqrete Shehu 1988. szeptember 11-én, csaknem hét évvel férje után, fogságban halt meg.

Halálát nem követte rehabilitáció vagy politikai magyarázat. A rendszer számára addigra már elvégezte azt a szerepet, amelyet a Shehu-ügyben rá osztottak. A hajdani partizánból és pártvezetőből az összeesküvés egyik szereplője lett, majd fogolyként tűnt el ugyanannak az államnak az intézményrendszerében, amelynek évtizedeken át maga is vezető tisztségviselője volt.

Fiqrete történetének talán ez a legkegyetlenebb vonása. Nem egy politikától távol álló családtagot büntettek meg férje tettei miatt, hanem olyan embert, aki maga is hitt a rendszerben, építette és képviselte azt, majd végül saját rendszerének foglya lett. Mehmet Shehu bukása ezért nem egyszerűen egy ember politikai megsemmisítése volt: egy egész családi és hatalmi kör felszámolásává vált, amelyben a régi közelség semmiféle védelmet nem jelentett.

29. A fiúk

Mehmet és Fiqrete Shehu gyermekei különös világban nőttek fel. Apjuk Albánia miniszterelnöke, anyjuk magas rangú pártvezető volt, családjuk pedig a Bblok legbelső köréhez tartozott. Olyan könyvekhez, külföldi utazásokhoz, kulturális élményekhez és mindennapi kényelmi lehetőségekhez férhettek hozzá, amelyek az albán társadalom túlnyomó többsége számára elérhetetlenek voltak.

Ezek a kiváltságok azonban nem jelentettek valódi függetlenséget. Éppen Skënder Shehu eljegyzésének története mutatta meg, hogy még a rendszer vezetőinek gyermekei sem dönthettek korlátlanul saját életükről. Egy párkapcsolat politikai kérdéssé válhatott, mert a választott társ egyik távoli rokona külföldön rendszerellenes írónak számított. A Bblok védett falai mögött élő fiatalok így ugyanannak a politikai életrajz-rendszernek voltak alávetve, amely egész Albániát meghatározta.

Apjuk halálával kiváltságaik órák alatt értéküket veszítették. A családot internálták, majd több tagját letartóztatták. Az állam szemében többé nem a miniszterelnök fiai voltak, hanem az „ellenséges Mehmet Shehu” gyermekei. Ugyanaz a családi kapcsolat, amely előző nap még hatalmi előnyt jelentett, most kollektív gyanú forrásává vált.

A legidősebb fiú, Vladimir sorsa különösen homályos. A családdal együtt internálták, majd 1982 júniusában Gramshban meghalt. A hivatalos változat szerint elektromos árammal követett el öngyilkosságot. Már a kortársak és később a családtagok körében is felmerült azonban, hogy halálának körülményei nem világosak. Fevziu ezért szándékosan nyitva hagyja, hogy valóban öngyilkosság történt-e, vagy más módon halt meg.

Itt különösen fontos ugyanaz a forráskritikai fegyelem, amelyet Mehmet Shehu ügyében is alkalmazunk. Az, hogy egy diktatúra hivatalos magyarázatot adott Vladimir halálára, nem teszi automatikusan igazsággá. De a hivatalos verzióval szembeni gyanú önmagában még nem bizonyít gyilkosságot. A jelenleg rendelkezésünkre álló források alapján a legpontosabb megfogalmazás az, hogy Vladimir 1982-ben internálásban halt meg, és a rendszer öngyilkoságnak minősítette az esetet, miközben halálának körülményeit később vitatták.

Skënder számára a család tragédiája különösen abszurd módon kapcsolódott saját magánélethez. Az ő Silva Turdiuval kötött eljegyzése szolgáltatta azt az első politikai vádat, amelyből az apja elleni hadjárat kibontakozott. Ez nem jelenti azt, hogy ő „okozta” Mehmet Shehu bukását. A rendszer maga döntött úgy, hogy egy felnőtt fiú házassági választását államügygé teszi, majd ezen keresztül az apa egész politikai személyiségét megkérdőjelezi.

Skënder előbb internálásba, majd börtönbe került. Burrel, a kommunista Albánia egyik leghírhedtebb börtöne lett hosszabb időre az otthona. Az ironia itt is súlyos: a miniszterelnök fia olyan intézmény foglya lett, amelynek működéséért apja évtizedeken át politikai felelősséget viselt. 1991-ig maradt fogságban, és csak a kommunista rendszer összeomlásának időszakában szabadult.

Bashkim Shehu, a legfiatalabb fiú története később azért vált különösen fontossá, mert íróként saját családjá bukásának egyik legjelentősebb krónikása lett. A nyolcvanas évek elején filmforgatókönyvíróként dolgozott, és helyzetéből adódóan olyan külföldi irodalomhoz is hozzáférhetett, amelyet az átlagos albán olvasó nem kaphatott kézhez. Apja bukása után azonban ő sem maradhatott kívül a megtorláson.

Bashkimet szintén letartóztatták és hosszú börtönbüntetésre ítélték. Burrelben töltött évei során ugyanabban a fogolyvilágban találta magát, amelyet korábban legfeljebb a rezsim ellenségeinek világaként ismerhetett. A különböző visszaemlékezések szerint időnként olyan körülmények közé került, amelyekben attól tarthatott, hogy kivégzik, miközben hosszú éveken keresztül alig volt lehetősége tudni, meddig tart fogsága.

A családi büntetés nem állt meg a közvetlen gyermekeknél. A feleségeket és unokákat is internálás sújtotta, a házasságokra pedig olyan nyomás nehezedett, amelyet egy normális jogrendben elképzelni is nehéz. Bashkim feleségének például az internálás körülményei között kellett eltartania gyermekeit, majd válási eljárásra került sor, amelyet már a börtön világában intéztek. A politikai büntetés így behatolt a magánélet legszemélyesebb kapcsolataiba is.

A Shehu fiúk sorsának volt egy különösen kegyetlen erkölcsi vetülete. Évtizedeken át a rendszer kiváltságos gyermekei voltak, most pedig ugyanaz a rendszer olyan elvet alkalmazott velük szemben, amelyet apjuk politikailag elfogadott: a családtag nem feltétlenül önálló személy, hanem egy politikai életrajz hordozója. Ha az apa ellenség, a gyermek is gyanússá válik, akkor is, ha semmilyen konkrét bűncselekményt nem követett el.

Bashkim 1991-ben szabadult. A diktatúra összeomlása után visszatért az irodalomhoz, és később külföldön telepedett le. Visszaemlékezései azért különleges

források a történetünkhöz, mert egyszerre ír bennük a Bblok belső világáról és annak összeomlásáról. Olyan ember emlékei ezek, aki gyerekként és fiatal felnőttként a diktatúra csúcsának közvetlen közelében élt, majd politikai fogolyként ugyanezen rendszer másik végpontját is megtapasztalta. Fevziu is több fontos ponton Bashkim későbbi beszámolójára támaszkodik, így például az eljegyzési ügy rekonstruálásakor.

A rendszerváltás után a család megpróbálta megtalálni Mehmet Shehu sírját is. Az egykori miniszterelnök földi maradványainak helye hosszú ideig bizonytalan volt, ami önmagában is kifejezte azt a teljes politikai törlést, amelyet Hoxha rendszere végrehajtott rajta. A család számára ezért a kommunizmus bukása nemcsak szabadságot jelentett, hanem szó szerinti nyomozást is: meg kellett keresniük azt az embert, akit az állam előbb fizikailag eltemetett, majd történelmileg is megpróbált eltüntetni.

A Shehu fiúk története világosan megmutatja, hogy Mehmet 1981. decemberi döntése, bármi volt is annak közvetlen oka, nem mentette meg családját. Ha azért vetett véget saját életének, mert azt remélte, hogy személyes áldozatával lezárja a politikai ügyet és megóvjá szeretteit, tragikusan rosszul mérte fel Enver Hoxha szándékát. A rendszer nem tekintette halálát végpontnak, hanem éppen abból építette fel a következő tisztogatás alapját, amelyben családtagjai egyszerre váltak büntetett rokonokká, lehetséges tanúkká és egy előre megírt összeesküvés szereplőivé.

IX. rész - Három halál

30. Első verzió: öngyilkosság

Ha Mehmet Shehu halálát valódi történelmi nyomozásként akarjuk vizsgálni, az első kötelességünk nem az, hogy a legizgalmasabb változatot keressük. A kérdés az, melyik magyarázat illeszkedik legjobban a rendelkezésre álló bizonyítékokhoz. Ebből a szempontból az öngyilkossági verziót nem lehet egyszerűen a diktatúra hivatalos hazugságaként félresöpörni.

Mellette több, egymástól független típusú bizonyíték áll.

Az első maga a politikai helyzet. Mehmet Shehu 1981. december 17-én olyan ülésről tért haza, amelyen addigi hatalma szemmel láthatóan összeomlott. A Politikai Bizottság tagjai órákon keresztül támadták, Hoxha pedig másnapra halasztotta saját végső értékelését. Shehu negyven év kommunista politikai tapasztalata alapján pontosan tudhatta, milyen irányba fejlődhet egy ilyen eljárás.

Nem egy olyan ember állt tehát súlyos válságban, aki félreértette a helyzetét. Ő maga is részt vett korábbi tisztogatásokban, ismerte az önkritikák szerepét, látta, milyen módon nőnek a kezdeti vádak összeesküvéssé, és tudta, mit jelenthet mindez a család számára. Az öngyilkosság pszichológiai és politikai motivációja ezért minden további bizonyítéktól függetlenül elképzelhető.

A második erős elem a búcsúlevél. A Hoxhának címzett, december 17-re datált dokumentum egyértelműen számol Shehu közelegő halálával. A levélben saját halálának nyilvános magyarázatára is javaslatot tesz, családját Hoxhára bízva, és olyan végleges

hangon beszél politikai becsületéről, amely nehezen magyarázható, ha a szerző nem készült arra, hogy rövidesen meghaljon. Fevziu a dokumentumot a Központi Állami Levéltár anyaga alapján ismerteti, és tartalmát az öngyilkossági verzió egyik legerősebb támpontjaként kezeli.

A harmadik bizonyítékcsoport a helyszínelésből származik. Egyetlen lövés történt, Shehu saját pisztolyából. A lövedéket és a hüvelyt a szakértők ehhez a fegyverhez kötötték, a pisztolyon pedig Shehu ujjnyomával azonosított nyomot találtak. A lövedék útját az ágy, a párna, a takaró és a matrac sérülései alapján úgy rekonstruálták, hogy az összeegyeztethető legyen egy ágyban fekvő ember által leadott mellkasi lövéssel.

Az orvosszakértői becslés szintén illeszkedik ehhez az időrendhez. A déli vizsgálatkor nagyjából tíz-tizenkét órával korábban tették a halál bekövetkeztét, vagyis az éjfél körüli időszakra. Ez megfelel annak a feltételezett időnek, amikor a család és a személyzet már visszavonult, Shehu pedig egyedül maradhatott.

Egyik bizonyíték sem tökéletes. A saját fegyveren lévő ujjlenyomat önmagában keveset mond, a halál időpontjának meghatározása csak becslés, a helyszínelést pedig nem független szervezet, hanem a Hoxha-rendszer saját belügi apparátusa végezte. A teljes körű boncolás dokumentáltsága is kérdéses. Ezek a problémák azonban nem változtatnak azon, hogy a tárgyi bizonyítékok összessége könnyebben összeegyeztethető az öngyilkossággal, mint egy olyan gyilkossággal, amelyhez a helyszínt teljesen meg kellett volna rendezni.

A gyilkossági verziónak ugyanis minden egyes tárgyi elemet külön meg kell magyaráznia. Ha valaki lelőtte Shehut, hogyan került a fegyver mellé? Hogyan került rá az ujjnyoma? Hogyan készítették el vagy szerezték meg a búcsúlevelet? Miért olyan irányú a lövedék útja, amely megfelelhet az önkezdő lövésnek? Hogyan lehetett mindezt úgy végrehajtani egy őrzött házban, hogy közben ne maradjon egyértelmű idegen behatolásra utaló nyom?

Ez természetesen nem lehetetlen. Egy diktatúra állambiztonsági apparátusa technikailag képes lehet helyszín rendezésére, dokumentumok manipulálására és tanúk megfélemlítésére. A történész számára azonban a „képes lehetett rá” nem azonos azzal, hogy „megtette”. A lehetőségből ugyanúgy nem szabad bizonyosságot építeni, ahogyan Hoxha tette a Shehu elleni kémvádaknál.

Az öngyilkossági változat mellett van tehát koherens eseménysor, motiváció, búcsúlevél és több tárgyi bizonyíték. Ezt akkor is ki kell mondani, ha politikailag kényelmetlenebb vagy kevésbé látványos, mint a meggyilkolt miniszterelnök története. A források jelenlegi állása alapján az a feltételezés, hogy Mehmet Shehu saját kezével sütötte el a fegyvert, komoly és talán a legerősebb fizikai magyarázat.

Csakhowy ezzel még egyáltalán nem oldottuk meg az ügyet. Mert az a kérdés, ki húzta meg a ravaszt, nem feltétlenül azonos azzal a kérdéssel, ki felelős Mehmet Shehu haláláért. A történet politikai szempontból éppen ott válik bonyolultabbá, ahol a kriminalisztikai vizsgálat akár véget is érhetne.

31. Második verzió: kikényszerített öngyilkosság

A „kikényszerített öngyilkosság” kifejezés első hallásra ellentmondásosnak tűnhet. Ha valaki maga vet véget az életének, hogyan lehet azt más ember cselekedetének tekinteni? A diktatúrák történetében azonban számos olyan helyzet ismert, amikor a fizikai cselekvést az áldozat hajtotta végre, miközben a döntési lehetőségeit a politikai hatalom szinte teljesen felszámolta.

Mehmet Shehu esetében ez a változat különösen komolyan mérlegelendő.

1981 szeptemberében még az ország második embere volt, és semmilyen nyilvános eljárás nem folyt ellene. Néhány héten belül azonban fokozatosan megfosztották Hoxha személyes bizalmának jeleitől. Az orvosoknak már nem kellett vele megbeszélniük a diktátor állapotát, képernyőről kivágták egyes nyilvános szerepléseit, feleségét lejjebb sorolták a protokollban, beosztottai pedig érzékelhetően bátrabbak lettek vele szemben. Fevziu ezt lassú, tudatos leépítésként értelmezi, amelyben Hoxha azért haladt óvatosan, mert tartott Shehu évtizedek alatt felhalmozott hatalmától.

Shehu eközben egyre újabb önkritikákat írt. Az első nem volt megfelelő, a második sem volt elég mély. Amikor elismerte a hibát, azt mondták, nem érti eléggé annak ideológiai gyökerét; amikor részletesebben próbálta megmagyarázni, azzal vádolták, hogy mentegetőzik. Ez a mechanizmus nem kínált valódi kijáratot, mert a megfelelő válasz mércéjét mindig az a fél változtatta meg, amely a vádat megfogalmazta.

December 16-án Hoxha már telefonon sem volt elérhető számára, miközben a Politikai Bizottság többi tagja nélküle találkozott. Másnap ugyanazok az emberek órákon át támadták, akiknek jelentős része korábban aligha mert volna élesen szembeszállni vele. A tanácskozást nem zárták le, hanem másnapra halasztották, amikor Hoxha felszólalása következett volna.

Egy hétköznapi politikus számára ez legfeljebb pozícióvesztést jelezne. Mehmet Shehu számára egészen mást jelenthetett.

Ő maga ismerte a rendszer teljes repertoárját. Koçi Xoxe egykor Hoxha után a párt egyik legerősebb embere volt, majd kivégezték. Beqir Balluku évtizedekig honvédelmi miniszterként szolgált, majd összeesküvő lett és kivégzőosztag elé került. Gazdasági vezetők, katonák és korábbi párttársak ugyanezt az utat járták végig. O'Donnell Hoxha hatalomgyakorlását éppen a sorozatos tisztogatások egyik fő mechanizmusaként írja le.

Shehu tehát nemcsak azt tudta, hogy elveszítheti miniszterelnöki tisztségét. Számolhatott letartóztatással, kihallgatással, perrel és akár kivégzéssel is. A család sorsa ugyancsak előtte állhatott: tudta, hogy az internálás és a kollektív politikai büntetés a rendszer megszokott eszköze. Utolsó levelében éppen ezért kérte Hoxhát családjá védelmére.

Ebben a helyzetben az öngyilkosság akár kísérlet is lehetett arra, hogy ő maga zárja le az ügyet, mielőtt a rendszer megtehetné. Megőrizhette volna bizonyos értelemben politikai méltóságát, elkerülhette a kihallgatást és a kényszerített nyilvános vallomást, miközben remélhette, hogy Hoxha személyes barátságuk emlékére nem bünteti családját.

Ha ez volt a számítása, kudarcot vallott. De az, hogy rosszul mérte fel Hoxhát, nem jelenti azt, hogy nem gondolkodhatott így.

A búcsúlevél hangja különösen jól illik ehhez a magyarázathoz. Shehu továbbra sem tekintette magát ellenségnek, és nem ismerte el azokat a súlyosabb vádakat, amelyeket december 17-én ellene fogalmaztak meg. Ugyanakkor úgy írt saját haláláról, mintha az maradt volna az egyetlen olyan döntés, amelyet még maga hozhat meg. Ezzel egyszerre engedelmeskedett a rendszer logikájának és próbált kiszabadulni belőle.

A kikényszerített öngyilkosság hipotéziséhez nincs szükség arra, hogy Hoxha szó szerint azt mondja: „öld meg magad”. Nem ismerünk ilyen parancsot. Nem kell feltételeznünk azt sem, hogy december 17-én titkos halálos ítélet született. Elég azt vizsgálni, milyen valós alternatívák álltak Shehu előtt abban a politikai rendszerben, amelyet ő maga is segített létrehozni.

Elméletileg lemondhatott volna. A gyakorlatban azonban egy ilyen lépés önmagában beismerésként és politikai lázadásként értelmeződhetett volna. Megpróbálhatott volna szembeszállni Hoxhával, de nem rendelkezett szabad sajtóval, ellenzékkel vagy független intézménnyel, amelyhez fordulhatott. Külföldre sem távozhatt volna egyszerűen a Blokból; az ország vezetőit szigorúan őrizték, az államhatár pedig a hétköznapi albánok számára is csaknem átjárhatatlan volt.

Még egy lehetősége maradt: tovább gyakorolni az önkritikát, és remélni, hogy Hoxha megbocsát.

Három és fél hónap tapasztalata azonban éppen azt mutathatta neki, hogy minden új önkritika újabb vádat hoz. Ha valóban felismerte ezt december 17-én éjszaka, akkor saját rendszere logikájából következtethette ki, hogy a folyamat már nem visszafordítható.

Ebben az értelemben Enver Hoxhának akkor is súlyos politikai felelőssége lehet Mehmet Shehu halálában, ha a hálószerkezetben soha nem járt gyilkos. Hoxha irányította azt a folyamatot, amely Shehut fokozatosan elszigetelte, ő emelte magánéleti ügyét politikai váddá, ő utasította vissza újabb és újabb önkritikáit, és ő teremtette meg azt a rendszert, amelyben egy bukott vezető előtt nem állt békés politikai visszavonulás lehetősége.

Ez azonban nem ugyanaz, mint egy büntetőjogi értelemben vett gyilkosság bizonyítása. A történésznek ezt a különbséget meg kell tartania. A politikai felelősség erősen dokumentálható, a konkrét öngyilkossági parancs viszont nem. Az eddigi bizonyítékok alapján ezért a „kikényszerített öngyilkosság” nem egy külön kriminalisztikai változat, hanem annak a legvalószínűbb politikai értelmezése lehet, ha elfogadjuk, hogy Shehu maga sötételte el a fegyvert.

32. Harmadik verzió: gyilkosság

A Mehmet Shehu-ügy természetesen azért vált az albán történelem egyik leghíresebb rejtélyévé, mert sokan soha nem fogadták el az öngyilkosságot. Már néhány nappal halála után külföldi lapok kétségekről írtak, és a Borba december 22-i tudósítása is külön kiemelte a furcsa hallgatást, az állami gyász hiányát és a halál körül megjelenő találgatásokat. A rendszer későbbi viselkedése pedig még inkább táplálta a gyanút.

A kérdés érthető: ha Hoxha politikailag meg akart szabadulni Shehutól, miért ne ölethette volna meg?

Eszköze kétségtelenül volt hozzá. A diktátor ellenőrizte a pártot, a biztonsági szerveket és a Bllkot. Mehmet Shehu háza a rendszer egyik legszigorúbban őrzött területén állt, ahol egy belső biztonsági ember sokkal könnyebben mozoghatott, mint bármilyen külső merénylő. Hoxha korábban is küldött politikai ellenfeleket kivégzőosztag elé, így az emberölés önmagában nem lett volna idegen rendszerétől.

Motívumot is lehet találni. Shehu természetes utódnak számított, hatalmas politikai tapasztalattal és saját kapcsolatrendszerrel rendelkezett, Hysni Kapo halála után pedig alig maradt hozzá mérhető régi vezető. Fevziu azt állítja, Hoxha éppen Shehu felhalmozott hatalma miatt építette le lassan, nem pedig egyetlen nyílt támadással. Ha Hoxha Ramiz Alia számára akarta megtisztítani az utódlás útját, Shehu eltűnése kétségtelenül ezt eredményezte, még ha ebből nem is következik automatikusan előre megfontolt gyilkosság.

A gyilkossági verzió hívei számos további körülményre hivatkoztak. Miért nem hallotta senki a lövést? Miért nem végeztek a mai mércével teljes körű, független boncolást? Miért került olyan gyorsan politikai ellenőrzés alá a vizsgálat? Miért tűntek el vagy váltak később ellenséggé olyan emberek, akik valamilyen módon kapcsolatba kerültek az ügygel? Miért írták át szinte azonnal Shehu egész életrajzát?

Ezek jó kérdések. Egyikük sem közvetlen bizonyíték a gyilkosságra.

A lövés hallhatóságát például maga a nyomozás is vizsgálta egy későbbi rekonstrukcióval. Lehet vitatni, mennyire volt hiteles a próba, de az, hogy senki nem hallotta a lövést, önmagában nem bizonyítja, hogy nem történt lövés a szobában. A boncolás hiánya vagy elégtelensége súlyos eljárási hiány lehet, de abból sem következik automatikusan, hogy a test gyilkosság nyomait hordozta.

Llambi Ziçishti egészségügyi miniszter későbbi kivégzése különösen sok találgatást szült. Elterjedt az a történet, hogy azért kellett meghalnia, mert felismerte: Shehut meggyilkolták, vagy kifogásolta a boncolás hiányát. Fevziu azonban világosan figyelmeztet: erre nincs megbízható bizonyíték, és még Ramiz Alia sem tudott később világos magyarázatot adni Ziçishti kivégzésére. E homályos ügyet ezért nem használhatjuk úgy, mintha bizonyított tanúeltüntetés lenne.

A gyilkossági változatnak a búcsúlevelet is meg kell magyaráznia. Hamisítvány volt? Kényszer alatt íratták? Korábban készült, majd más körülmények között használták fel? Ezek mind elképzelhető hipotézisek, de egyikhez sincs jelenleg elegendő közvetlen bizonyíték. Ha viszont a levelet valóban Shehu írta szabadon december 17-én éjjel, a gyilkossági verzió jelentősen gyengül.

Ugyanez igaz a fegyverre és a ballisztikai anyagra. Egy megrendezett helyszín elméletileg létrehozható, de ehhez azt kell feltételeznünk, hogy a tettesek nemcsak megölték Shehut, hanem a test helyzetét, a fegyvert, a lövedék útját, a hüvelyt és a későbbi tanúvallomásokat is összehangolták. Egy állambiztonsági apparátus erre képes lehet, de a történésznek bizonyítania kellene, hogy valóban ez történt.

A későbbi családi és emigráns visszaemlékezések között több olyan változat is megjelent, amely konkrét gyilkosokról, a hálósobába belépő személyekről vagy a test utólagos elhelyezéséről beszél. Ezeket egyenként kell majd az ellenőrzési körben megvizsgálni: mikor mondta el a tanú először a történetet, jelen lehetett-e az eseménynél, változott-e beszámolója az évek során, és támogatja-e más, tőle független forrás.

Ez különösen fontos, mert a rendszerváltás után Albániában érthető módon rendkívüli igény mutatkozott a Hoxha-rendszer elhallgatott bűneinek feltárására. Ugyanakkor ez a közeg legendákat is termelt. Egy titkolózó diktatúra után minden eltűnt iratban könnyű bizonyítékot, minden homályos halálban gyilkosságot, minden későbbi kivégzésben tanúeltűntetést látni. Néha valóban ez történt, de az igaz ügyek sem lesznek erősebbek attól, ha bizonyítatlan történeteket is hozzájuk kapcsolunk.

Van ugyanakkor egy körülmény, amely miatt a gyilkossági verziót soha nem lehet egyszerűen nevetségessé tenni. A hivatalos vizsgálat nem független államban zajlott. Ugyanaz a politikai hatalom ellenőrizte a helyszínt, a nyomozókat, az orvosokat, a sajtót és később az archívumokat is. Ez azt jelenti, hogy a hivatalos iratok erős bizonyítékok lehetnek, de hitelességüket nem garantálja olyan intézményi ellenőrzés, amilyen egy pluralista jogállamban létezhetne.

A történelmi ítélet ezért nem lehet teljesen azonos egy bírósági ítélettel. Nem rendelkezünk sértetlen helyszínnel, nem kérhetünk új boncolást az 1981-es állapot szerint, nem hallgathatjuk ki az összes tanút közvetlenül az esemény után, és számos érintett már meghalt. Bizonyos bizonytalanság megmaradhat akkor is, ha az egyik változat összességében valószínűbbnek látszik.

A jelenleg rendelkezésünkre álló bizonyítékok alapján a fizikai gyilkosság elmélete lehetséges, de gyengébben bizonyított, mint az önkészű halál. Nincs olyan megbízható, közvetlen forrásunk, amely egy gyilkost elhelyezne a szobában, és nincs olyan kriminalisztikai adat sem, amely önmagában kizárná az öngyilkosságot. Ezzel szemben rendelkezünk búcsúlevéllel, az önkészű lövéssel összeegyeztethető helyszínnel és olyan politikai helyzettel, amely nagyon erős indítékot teremthetett Shehu számára saját életének befejezésére.

Ez azonban Enver Hoxhát aligha menti fel. Éppen ellenkezőleg: lehet, hogy a történet legfélelmetesebb változatához nincs is szükség éjszakai gyilkosra. Ha Hoxha olyan helyzetet teremtett, amelyben több mint harmincéves harcostársa úgy látta, hogy másnap már csak a börtön, a megalázás és talán a kivégzés vár rá, akkor a diktatúra a fegyver elsütése nélkül is elérhette ugyanazt az eredményt.

A nyomozás eddigi eredménye ezért egy különös kettősség felé mutat. Kriminalisztikai értelemben az öngyilkosság tűnik erősebb magyarázatnak, politikai értelemben viszont ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy Mehmet Shehu halála magántragédia volt. A két állítás egyszerre lehet igaz, és talán éppen ez magyarázza, miért olyan nehéz negyvenöt évvel később is egyetlen szóval megnevezni, mi történt azon az éjszakán.

X. rész – Ítélet

33. Ki ölte meg Mehmet Shehut?

A történelmi nyomozásoknak van egy kényelmetlen tulajdonságuk: néha éppen akkor válnak igazán érdekessé, amikor nem vezetnek egyetlen, minden kétséget kizáró válaszhoz. Mehmet Shehu halálának esetében negyvenöt év távolából rendelkezünk helyszínelési jegyzőkönyvvel, orvosszakértői és ballisztikai dokumentumokkal, búcsúlevéllel, a Politikai Bizottság előző napi ülésének hangfelvételével, családi visszaemlékezésekkel, albán állambiztonsági iratokkal és kortárs külföldi értékelésekkel. Mégsem állíthatjuk, hogy minden részletet ismerünk.

A bizonytalanság azonban nem jelenti azt, hogy minden változat egyformán valószínű.

A rendelkezésünkre álló fizikai bizonyítékok összessége inkább az önkezű halál mellett szól. Mehmet Shehut saját ágyában találták meg, saját pisztolya feküdt mellette, a hüvelyt és a lövedéket a szakértők ehhez a fegyverhez kötötték, és a lövedék útja összeegyeztethető azzal, hogy a miniszterelnök fekvő helyzetben saját mellkasára irányította a fegyvert. Az orvosok által becsült halálidő ugyancsak megfelel annak az időszaknak, amikor a villa már elcsendesedett. A Hoxhának címzett búcsúlevél pedig nehezen illeszthető egy egyszerűen váratlanul végrehajtott gyilkossághoz.

A hivatalos vizsgálatot ugyanakkor nem lehet ugyanolyan bizalommal kezelni, mint egy független jogállami eljárást. A helyszínt, a tanúkat, a szakértőket és az iratokat ugyanaz az állam ellenőrizte, amely Mehmet Shehut halála után néhány órán belül politikailag is eltávolítani kezdte. A teljes boncolás dokumentáltsága hiányos, a nyomozati iratok között pontatlanságokat találunk, és nem minden tanúvallomás született olyan körülmények között, amelyeket függetlennek tekinthetnénk.

Ezek a problémák azonban még nem alkotnak gyilkossági bizonyítékot. Egy vizsgálat hiányossága nem jelenti automatikusan azt, hogy az ellenkezője történt annak, amit megállapított. Ha fizikai gyilkosságot feltételezünk, meg kell magyaráznunk a búcsúlevelet, a fegyvert, a lövedék útját és azt is, hogyan lehetett egy ilyen műveletet végrehajtani úgy, hogy nem maradt fenn megbízható közvetlen tanúvallomás a tettesről.

A később megjelent gyilkossági történetek között akadnak látványos részletek. Egyes visszaemlékezések konkrét személyeket neveztek meg, mások szerint Shehut előbb máshol ölték meg, majd testét az ágyba helyezték. Olyan változat is született, amely szerint a hálósobában többen voltak jelen, vagy az állambiztonság különleges csoportja hajtotta végre a merényletet. Ezek közül egyik sem rendelkezik olyan egymástól független, kortárs bizonyítéklánccal, amely alapján történeti tényként fogadhatnánk el.

A legvalószínűbb kriminalisztikai magyarázat ezért jelenlegi ismereteink szerint az, hogy Mehmet Shehu maga sütötte el a pisztolyt.

Ezzel azonban csak arra válaszoltunk, ki húzta meg a ravaszt.

A sokkal fontosabb kérdés az, miért jutott el idáig.

augusztus végén Mehmet Shehu még hivatalban lévő, rendkívüli hatalmú miniszterelnök volt. Néhány nappal fia eljegyzése után Enver és Nexhmije Hoxha személyesen gratulált a családnak. Szeptember közepére ugyanaz az ügy már súlyos politikai hibává változott. Az eljegyzést felbontották, Shehu önkritikát írt, majd újabbat, mert az első nem bizonyult megfelelőnek. Családtagjai múltját újra vizsgálni kezdték, régi politikai döntéseit új jelentéssel ruházták fel, és fokozatosan kivették abból a bizalmi körből, amelyhez korábban évtizedeken át tartozott.

A folyamat decemberre már világosan láthatóvá vált. Shehu nem tudta elérni telefonon Hoxhát, miközben a Politikai Bizottság többi tagja nélküle találkozott. Másnap órákon keresztül bírálták olyan vezetőket, akik néhány hónappal korábban aligha merték volna nyíltan megtámadni. A tanácskozást azzal napolták el, hogy Hoxha másnap mondja el végső álláspontját.

Mehmet Shehu pontosan tudta, mit jelenthet ez.

Nem egy tapasztalatlan politikusról volt szó, aki túlzottan sötéten értelmezett egy pártvitát. Shehu részt vett Koçi Xoxe eltávolításában, látta Beqir Balluku bukását, ismerte a gazdasági és katonai vezetők pereit mögötti mechanizmust. Tudta, hogyan lesz egy hibából ellenséges tevékenység, majd összeesküvés. Tudta azt is, mit jelent egy ilyen ügy a családtagokra nézve.

A rendszerben nem létezett békés politikai nyugdíj azok számára, akiket Hoxha már veszélyesnek tekintett. Nem lehetett sajtótájékoztatót tartani, lemondani és visszavonulni egy vidéki házba, majd emlékiratban elmondani a saját történetet. Nem létezett bíróság, amely megvédhette volna a miniszterelnököt a pártvezetés politikai döntésétől. Külföldre menekülni is gyakorlatilag lehetetlen volt.

Ha Shehu december 17-én este arra a következtetésre jutott, hogy a folyamat visszafordíthatatlan, akkor életében először ugyanabba a helyzetbe került, amelybe korábban másokat juttattak.

A búcsúlevele ennek a lelkiállapotnak felel meg. Nem szakított a párttal, nem tagadta meg Hoxhát, és nem leplezte le a rendszert. Továbbra is annak fogalmaival gondolkodott, de már jelezte, hogy bizonyos vádak nem hajlandó elfogadni. Úgy próbálta megmenteni saját politikai becsületének maradékát, hogy közben még családját is Hoxha jóindulatára bízta.

Ebben az értelemben Mehmet Shehu halálát aligha lehet egyszerű magánöngyilkosságnak nevezni.

Nem tudjuk bizonyítani, hogy Enver Hoxha utasította volna arra, hogy ölje meg magát. Nem ismerünk olyan dokumentumot vagy megbízható tanúvallomást, amely szerint a diktátor december 17-én közvetlen halálos parancsot adott volna. Azt viszont dokumentumok sora mutatja, hogy Hoxha irányította azt a politikai folyamatot, amely néhány hónap alatt az ország második emberéből vádlottat csinált.

A történeti ítélet ezért két mondatból állhat.

Mehmet Shehu nagy valószínűséggel saját kezével vetett véget életének. Ugyanakkor halála politikailag nem választható el attól a rendszertől és attól az Enver Hoxha által irányított folyamattól, amelyben a következő nap már nem egyszerűen egy

újabb pártülést, hanem politikai megsemmisülésének valós lehetőségét jelentette.

Ez nem felmentés Shehu számára. Áldozattá válása nem törli el azt, hogy korábban maga is a diktatúra egyik legfontosabb működtetője volt, és politikai felelősséget viselt olyan emberek üldözéséért, akik nála sokkal kevesebb védekezési lehetőséget kaptak. Történetének éppen ez az egyik legfontosabb tanulsága: a terror rendszere nem biztosít tartós védettséget azoknak sem, akik hosszú ideig a csúcán állnak.

A miniszterelnök halálának legvalószínűbb magyarázata ezért egyszerre önkezű halál és politikai tragédia. Nem szükséges egy éjszakai gyilkost találnunk ahhoz, hogy felismerjük a diktatúra szerepét. Egy rendszer úgy is eljuttathat valakit a halálig, hogy végül ő maga hajtja végre az utolsó cselekedetet.

34. Hoxha tökéletes győzelme

Mehmet Shehu halála Enver Hoxha számára nem csupán egy súlyos belső válság végét jelentette. Politikailag olyan helyzetet teremtett, amelyből a diktátor szinte minden szempontból megerősödve került ki.

Eltűnt az az ember, aki Hysni Kapo 1979-es halála óta gyakorlatilag egyetlen természetes utódjelöltként állt mellette. Shehu huszonhét éve vezette a kormányt, saját kapcsolatrendszerrel rendelkezett az államapparátusban, a hadseregben és a gazdasági vezetésben, és nemzetközileg is ismert politikus volt. Fevziu szerint Hoxha éppen azért haladt óvatosan eltávolításával, mert tartott attól a hatalomtól, amelyet miniszterelnöke évtizedek alatt felhalmozott.

Shehu halálával ez a probléma megszűnt, de Hoxha nem állt meg itt.

A következő két évben a miniszterelnök egykori környezetének jelentős részét is felszámolták. Feçor Shehu, Kadri Hazbiu és más magas rangú vezetők letartóztatása, pere és kivégzése olyan embereket távolított el, akik a belügyi, katonai vagy állambiztonsági apparátusban hosszú időn át önálló tapasztalattal és tekintéllyel rendelkeztek. Fevziu megjegyzi, hogy 1982-1983-ra Hoxha gyakorlatilag valamennyi olyan belügyminisztert politikailag megsemmisített, aki a kommunista hatalomátvétel óta betöltötte ezt a tisztséget.

A tisztogatásnak ideológiai haszna is volt. Hoxha újra megmutathatta, hogy a pártot minden oldalról ellenségek fenyegetik, de az ő ébersége végül leleplezi őket. O'Donnell különösen jól mutatja meg ennek az érvelésnek az önigazoló jellegét. A hivatalos változat szerint az állambiztonság azért nem fedezte fel korábban Shehu és társai állítólagos kémtevékenységét, mert maga az állambiztonság is külföldi ügynökök kezében volt; így végül egyedül a párt és Hoxha személyes ébersége maradt az igazság forrása.

Ez a logika szinte tökéletes volt egy személyi diktatúra számára. Ha az összeesküvés valóban évtizedeken keresztül létezett, Hoxha vezetői felelőssége elvileg megkerülhetetlen lett volna. Hogyan maradhatott mellette harmincöt évig egy brit, amerikai, jugoszláv és szovjet ügynök? Hogyan tölthetett be egyszerre vezérkari, belügyi, honvédelmi és miniszterelnöki posztokat?

A hivatalos válasz szerint éppen ez bizonyította az összeesküvés rendkívüli veszélyességét.

Hoxha így saját tévedéséből is saját nagyságának bizonyítékát készítette. Az állítólagos ügynökök évtizedeken át olyan ügyesen rejtőzködtek, hogy senki sem fedezhette fel őket, ám a párt első titkárának ébersége végül mégis győzött. O'Donnell joggal mutat rá arra az iróniára, hogy Hoxha korábban Kínát bírálta azért, mert magas rangú vezetők túl sokáig maradhattak észrevétlenül hatalomban, miközben saját rendszeréről később azt állította, hogy évtizedeken át egymást váltó belügyminiszterei szinte mind külföldi ügynökök voltak.

A politikai eredmény ugyanakkor kézzelfogható volt. 1983-ra Mehmet Shehu már nem létezett lehetséges utódként, Kadri Hazbiu nem létezett katonai-biztonsági ellenpólusként, és számos régi vezető ugyancsak eltűnt. A Hoxha utáni hatalomért nem kellett nyílt harcot folytatni, mert a lehetséges versenytársak körét maga a tisztogatás szűkítette le.

Ramiz Alia helyzete ezzel gyökeresen megváltozott.

1979-ben Hysni Kapo halála után még Mehmet Shehu mögött állt. Fevziu szerint 1980 körül a miniszterelnök sokkal komolyabb utódjelöltnek számított nála, és Alia személyes, intézményi súlya nem volt összemérhető Shehuével. Néhány évvel később azonban már ő vált az egyetlen igazán elképzelhető utóddá.

Biberaj 1986-ban már úgy értékelte, hogy Hoxha korszakának végén Alia gyakorlatilag az ország mindennapi irányításának egyre nagyobb részét vette át. Ugyanebben az időben Albánia külpolitikájában is megjelent bizonyos pragmatizmus, és 1983-ban még a Kínával fenntartott gazdasági kapcsolatok is újraindultak.

Ennek alapján könnyű volna azt állítani, hogy Mehmet Shehut azért távolították el, hogy Ramiz Alia legyen az utód. Ezt azonban a rendelkezésre álló források nem bizonyítják. A „kinek kedvezett?” kérdés önmagában nem bizonyítja, hogy a haszonélvező szervezte meg az eseményt. Alia kétségtelenül profitált Shehu eltűnéséből, de ebből nem következik automatikusan, hogy ő indította el vagy irányította a miniszterelnök elleni folyamatot.

A döntő szereplő továbbra is Enver Hoxha volt.

Shehu bukása után a diktátor politikailag még szabadabb lett, személyesen azonban egyre magányosabb. Régi harcostársai közül alig maradt mellette valaki. Koçi Xoxét kivégezték, Hysni Kapo meghalt, Mehmet Shehu halott volt, Kadri Hazbiut és Feçor Shehut kivégezték. Azok az emberek, akik vele együtt építették fel a rendszert, sorra eltűntek a környezetéből.

Fevziu Hoxha utolsó éveit éppen ezért a magány korszakaként írja le. A diktátor továbbra is könyveket és emlékiratokat publikált, amelyekben saját változatát rögzítette Albánia történetéről. A múlt szereplői abban a formában maradhattak meg, ahogyan Hoxha megírta őket. A halottak már nem válaszolhattak neki, a bebörtönözöttek nem szólalhattak meg, a nyilvánosság pedig nem férhetett hozzá olyan forrásokhoz, amelyekkel ellenőrizhette volna állításait.

Mehmet Shehu e történetben különösen hasznos szereplővé vált. Egyetlen emberre lehetett ráterhelni több évtized szinte valamennyi válságát. Jugoszláv befolyás, nyugati hírszerzés, szovjet összeesküvés, katonai ellenzék, gazdasági szabotázs és merényletterv egyaránt összekapcsolható volt vele. A rendszer így nemcsak megszabadult egy riválistól, hanem magyarázatot is kapott saját problémáira.

Hoxha 1985. április 11-én meghalt. A hatalomátadás ezúttal nem vezetett nyílt válsághoz: Ramiz Alia követte őt a párt élén. A folyamat simasága részben éppen annak volt köszönhető, hogy a megelőző évek tisztogatásai után nem maradt hozzá mérhető alternatív központ.

Enver Hoxha tehát politikailag megnyerte utolsó nagy belső csatáját. Mehmet Shehu nemcsak meghalt, hanem politikai alternatívaként is megszűnt, környezetét felszámolták, múltját pedig átírták. A győzelem azonban különös volt: Hoxha végül egy olyan rendszer csúcán maradt egyedül, amelyben éppen a saját régi harcostársai váltak egymás után a legveszélyesebb ellenségekké. A diktátor megszabadult minden riválistól, de ezzel egyúttal saját rendszerének történetét is olyan történetté változtatta, amely szerint negyven éven át szinte mindenki áruló volt körülötte, csak ő maga maradt tévedhetetlen.

35. A férfi, akit kitöröltek

Mehmet Shehu 1981. december 17-én este még Albánia miniszterelnöke volt. December 19-én már utasítás született arra, hogy fényképeit távolítsák el a katonai intézményekből, idézeteit töröljék, műveit pedig vonják ki a használatból. Fevziu ezt a később kibontakozó folyamatot kifejezetten a *damnatio memoriae*, az emlékezetből való kitörölés kampányaként írja le.

A módszer nem volt új. A sztálinista rendszerek számára a politikai ellenfél megsemmisítése nem feltétlenül ért véget a letartóztatással vagy kivégzéssel. A múltat is hozzá kellett igazítani a jelen politikai igazságához. Ha valaki ellenség lett, akkor korábbi érdemei sem maradhattak érintetlenek, mert azok kellemetlen kérdéseket vetettek volna fel: hogyan lehetett valaki egyszerre hős és áruló, a párt vezetője és évtizedeken át külföldi ügynök?

A legegyszerűbb megoldás az volt, ha a hőst eltüntetik.

A fényképek ebben különösen fontosak. Az albán kommunista rendszer vizuális propagandája Hoxha alakját minden jelentős történelmi pillanat középpontjába helyezte. Denis Vuka tankönyvelemzése jól bemutatja, hogyan épült fel már a hetvenes és nyolcvanas évek oktatásában az a vizuális világ, amelyben Hoxha a párt alapításának, a felszabadító hadseregnek és lényegében az egész modern albán történelemnek központi figurájaként jelent meg.

Egy ilyen képi rendben a múlt szereplőinek helye politikai kérdés volt. Aki kiesett a rendszer kegyeiből, azt a fényképekből, feliratokból és tankönyvekből is el lehetett távolítani, miközben Hoxha szerepe tovább növekedett. Mehmet Shehu esetében ez különösen nagy történelmi átalakítást igényelt, hiszen katonai és politikai pályája túl jelentős volt ahhoz, hogy egyszerűen nyom nélkül eltűnjön.

Tirana 1944-es bevételének történetét például nehéz volt úgy elmondani, hogy az egyik legfontosabb parancsnok neve egyáltalán ne kerüljön elő. Ugyanez igaz az ötvenes évek államépítésére, a szovjet szakításra, a kínai kapcsolatra vagy a gazdasági tervekre. Shehu mindenütt jelen volt. A propaganda ezért nem egyszerűen törölte, hanem átértelmezte jelenlétét.

Ahol korábban jó döntést hozott, ott valójában a párt és Hoxha utasítását hajtotta végre. Ahol eltért más vezetőktől, ott utólag ellenséges szándékot lehetett felfedezni. Ahol keményen fellépett Jugoszlávia ellen, ott ezt úgy magyarázták, hogy kettős játékot folytatott. A múlt minden mozzanata ugyanabba az irányba fordíthatóvá vált.

Enver Hoxha emlékiratai ebben kulcsszerepet játszottak. Élete utolsó éveiben rendkívüli mennyiségű visszaemlékezést, politikai jegyzetet és történelmi értelmezést publikált. Fevziu találóan jegyzi meg, hogy ezek a könyvek nem azt a férfit mutatják, aki Hoxha valójában volt, hanem azt, akinek emlékezni kívánt önmagára. Az emlékiratokban a korábbi ellenfelek és egykori barátok sorsa utólag rendezett történetté változott, amelyben szinte minden nagy fordulat az ő előrelátását igazolta.

Shehu számára ebben a történetben már nem maradt hely mint önálló politikai szereplő. Hoxha Titoisták című könyve és más késői írásai egy olyan férfit rajzoltak meg, aki ifjúkorától kezdve idegen szolgálatoknak dolgozott, és csak különleges konspirációs képességének köszönhető, hogy évtizedeken keresztül a rendszer második embere lehetett.

A történet azonban saját súlya alatt is különössé vált. O'Donnell arra hívja fel a figyelmet, hogy Hoxha érvelésében a lehetőség rendszeresen bizonyossággá alakul. Egy hajóúton Shehu „találkozhatott” bizonyos emberekkel, tehát Hoxha szövegében rögtön az következik, hogy biztosan titkos tárgyalásokat folytatott velük. Az ilyen logika politikailag megfelelő volt, történeti bizonyítékként azonban gyenge.

A kommunista rendszer bukása után ezért Mehmet Shehu története újra kinyílt.

Olyan dokumentumok váltak hozzáférhetővé, amelyek korábban zárt párt- és állambiztonsági archívumokban feküdtek. Megjelentek a Politikai Bizottság jegyzőkönyvei, később előkerült a december 17-i ülés hangfelvétele, nyilvánosságra került a búcsúlevél, és fokozatosan hozzáférhetővé váltak a helyszínelési, ballisztikai és orvosszakértői iratok is. Az egykori szereplők és családtagok beszélni kezdtek, még ha visszaemlékezéseik nem is minden részletben egyeztek.

Blendi Fevziu könyve különösen fontos állomása ennek az újraértékelésnek. Nem azért, mert minden kérdésre végleges választ ad, hanem mert levéltári anyagokat, interjúkat és korábban hozzáférhetetlen dokumentumokat helyez egymás mellé. A kép sokkal bonyolultabb lett annál, mint amit akár Hoxha hivatalos története, akár a rendszerváltás utáni legegyszerűbb gyilkossági legenda kínál.

Ebben az új történetben Mehmet Shehu sem hős, sem egyszerű mártír.

Keményvonalas kommunista volt, aki a spanyol polgárháborútól kezdve egész életében elfogadta a politikai erőszakot mint a hatalom eszközét. A második világháborúban fontos katonai szerepet játszott, majd a kommunista Albánia egyik fő építője lett. Belügyi és kormányzati tisztségeiben része volt annak a rendszernek,

amely politikai ellenfeleket zárt börtönbe, internált családokat és olyan pereket szervezett, amelyekben a párt érdeke fontosabb volt a jogi igazságnál.

Ugyanez a rendszer végül ellene fordult.

Ezért Mehmet Shehu rehabilitációja történeti értelemben nem jelentheti politikai pályájának megszépítését. Nem lenne igazságos azokkal szemben, akik a Hoxha-Shehu korszak áldozatai voltak. A múlt helyreállítása inkább azt jelenti, hogy visszaadjuk neki valóságos szerepét: nem külföldi szolgálatok fantasztikus szuperügynökeként, de nem is ártatlan demokrataként, hanem egy diktatúra egyik legerősebb vezetőjeként, akit végül ugyanannak a diktatúrának a működési logikája semmisített meg.

Ebben rejlik történetének legmélyebb iróniája. Mehmet Shehu évtizedeken át segített meghatározni, ki számít barátnak és ki ellenségnek, ki lehet szabad és kit kell bezárni, melyik politikai múlt elfogadható és melyik tesz valakit gyanússá. Amikor saját neve került ugyanabba a kategóriába, már nem állt rendelkezésére olyan jog, intézmény vagy erkölcsi korlát, amely megvédhette volna.

A rendszer, amelyből kitörölték, végül maga is eltűnt. A fényképek, levéltári iratok és elhallgatott történetek azonban megmaradtak, és a kommunista Albánia történetét ma már nem lehet úgy megírni, hogy Mehmet Shehu csak lábjegyzet legyen benne. Az a férfi, akit Hoxha 1981 után ki akart törölni a történelemből, éppen saját eltüntetésének módja miatt vált a rendszer működésének egyik legbeszédesebb tanújává.

Epilógus - A szoba

Visszatérünk ahhoz a helyiséghez, ahol a történet elkezdődött.

Tirana, Bllok, 1981. december 18. Mehmet Shehu az ágyon fekszik. A jobb oldalán pisztoly, a padlón hüvely, a matracon lövedék. Az éjszaka már véget ért, a házban emberek mozognak, értesítik az orvosokat, a biztonsági szolgálatot és végül Enver Hoxhát.

Ha csak ezt a pillanatot látnánk, a történet valóban egyszerű lehetne. Egy hatvannyolc éves politikus súlyos lelki válságba került, fegyvert fogott és meghalt. A hivatalos közlemény néhány sorban pontosan ezt mondta az albán társadalomnak.

Most azonban már tudjuk, mi van a szoba falain túl.

Tudjuk, hogy az ágyon fekvő férfi végigharcolta a spanyol polgárháborút, francia internálótáborból tért vissza Albániába, partizánparancsnok lett, majd fontos szerepet játszott Tirana elfoglalásában. Tudjuk, hogy 1948-ban éppen a jugoszláv katonai befolyás ellenzése miatt került veszélybe, miközben három évtizeddel később Jugoszlávia régi ügynökének nevezték.

Tudjuk, hogy csaknem három évtizedig vezette az albán kormányt. Hoxhával együtt szakított Jugoszláviával, Moszkvával, majd Kínával, és minden alkalommal részt vett annak a történetnek az elmondásában, hogy Albánia egyedül marad ugyan, de mindig neki van igaza.

Tudjuk, hogy közben ugyanennek a rendszernek a kemény vezetője volt. Nem kívülről szemlélte a politikai pereket, az internálásokat és a tisztogatásokat. Részes volt azoknak. Amikor december 17-én este hazament a Politikai Bizottság üléséről, nem kellett elképzelnie, mi történhet egy bukott vezetővel. Látta már.

Azt is tudjuk, milyen kevéssel kezdődött az utolsó válság. Egy fiú beleszeretett egy fiatal nőbe. A lány családjának politikai életrajzában olyan nevek szerepeltek, amelyeket a párt elfogadhatatlannak ítélt. Az eljegyzésből néhány hét alatt a miniszterelnök egész életére kiterjedő politikai vizsgálat lett.

Szeptemberben Hoxha még olyan jegyzőkönyvekre hivatkozott, amelyek később eltűntek. Novemberben Shehu újabb önkritikát írt. December 16-án már nem tudta telefonon elérni azt az embert, akivel csaknem négy évtizeden át együtt vezette az országot, miközben a Politikai Bizottság többi tagja nélküle gyűlt össze. December 17-én pedig ugyanazok az emberek, akik korábban a második emberként tisztelték, órákon keresztül vádlottként beszéltek vele.

Most már a levélről is tudunk.

Ha valóban Mehmet Shehu írta azon az éjszakán, akkor a szobában nem olyan ember feküdt, akit váratlanul ért a halál. Számolt vele. Még utolsó soraiban is a párt nyelvét használta, még ekkor is Hoxhára bízta családját, és még saját halálának nyilvános történetét is kész volt a rendszer politikai érdekeire hagyni.

Nem tudhatta, mi következik.

Nem tudhatta, hogy néhány nappal később családját internálják. Nem tudhatta, hogy felesége börtönben fog meghalni, fiai közül többen fogságba kerülnek, egyikük pedig internálásban hal meg. Nem tudhatta, hogy régi munkatársai közül többeket kivégeznek, és az egész tisztogatást az ő nevével igazolják majd.

Azt sem tudhatta, milyen történetet ír róla Enver Hoxha.

A miniszterelnök, aki életében Jugoszlávia, a Szovjetunió és Kína ellen is Hoxha oldalán állt, halála után egyszerre lett brit, amerikai, jugoszláv és szovjet ügynök. Régi barátjának olyan összeesküvést tulajdonítottak, amely csaknem egész felnőtt életét átfogta. A rendszer minden korábbi ellentmondását hozzá lehetett kötni, mert ő már nem válaszolhatott.

Talán ezért olyan nehéz végleges pontot tenni Mehmet Shehu történetének végére.

Ha azt mondjuk, meggyilkolták, többet állítunk annál, amit a bizonyítékok jelenleg biztosan alátámasztanak. Ha azt mondjuk, egyszerűen öngyilkos lett, túl keveset mondunk arról a politikai folyamatról, amely az utolsó hónapokban körülvette. A két szélső válasz között marad az a történet, amely talán kevésbé látványos, de sokkal többet mond a diktatúra természetéről.

Elképzeltető, hogy azon az éjszakán nem lépett be gyilkos Mehmet Shehu hálósobájába.

Lehetséges, hogy nem is volt rá szükség.

A férfi az ágyban olyan rendszerben élt, amelyben egy politikai bukás után nem maradt független élet. Nem volt menedék a párton kívül, nem volt nyilvánosság, amelyhez fordulhatott, és nem volt bíróság, amely megvédhette. Még családja jövője is annak az embernek a kezében volt, aki az előző hónapokban fokozatosan ellenséggé változtatta.

Mehmet Shehu sorsának legmélyebb tragédiája ezért nem pusztán az, hogyan halt meg. Az is, hogy amikor eljutott oda, ahol korábban annyi áldozata állt, már ő sem talált olyan kijáratot, amelyet az általa épített rendszer másoknak sem engedett meg.

A hálósobában végül eldőrdült egyetlen lövés. A történet azonban nem ott kezdődött, és nem is ott ért véget. Az igazi bűntény talán nem az volt, ami azon az éjszakán történt, hanem az a politikai világ, amelyben egy ember számára saját halála tűnhetett az utolsó megmaradt döntésnek.

FÜGGELÉK

1. Mehmet Shehu életének és pályájának kronológiája

1913. január 10. – Mehmet Ismail Shehu megszületik Çorrushban, Mallakastër vidékén, Dél-Albániában.

1920-as évek vége–1932 – A tiranai amerikai műszaki szakiskolában tanul. Az intézmény később Harry Fultz nevéhez kapcsolódik. Shehu 1932-ben fejezi be tanulmányait.

1930-as évek első fele – Olaszországban katonai képzésben vesz részt. Politikai nézetei miatt tanulmányai megszakadnak, és visszatér Albániába.

1937 – Spanyolországba utazik, és a köztársasági oldalon bekapcsolódik a polgárháborúba. A nemzetközi brigádok keretében, elsősorban olasz antifasisztákkal szolgál.

1937. december – Belép a Spanyol Kommunista Pártba.

1938–1939 – A köztársasági erők vereségével Spanyolország elhagyására kényszerül.

1939 februárjától – Franciaországban internálják. A következő évek jelentős részét táborokban és fogságban tölti.

1939. április 7. – Olaszország megszállja Albániát.

1941. november 8. – Megalakul az Albán Kommunista Párt. Shehu ekkor még nincs Albániában.

1942 augusztusa – Shehu visszatér Albániába, kapcsolatba lép a kommunista ellenállással, és katonai tapasztalata miatt gyorsan fontos szerepet kap.

1943. augusztus – Az Első Rohambrigád parancsnoka lesz. A kommunista vezetés fegyveres erőinek egyik meghatározó katonai vezetőjévé válik.

1943–1944 – Részt vesz a német megszállók, illetve a kommunisták albán politikai és katonai riválisai elleni harcokban.

1944. október 26. – Parancsot kap a Tirana elleni támadás vezetésére.

1944. november 17. – A partizánerek elfoglalják Tiranát. Shehu jelenti a főváros felszabadítását Enver Hoxhának.

1944. november 28. – Hoxha vezetésével az ideiglenes kommunista kormány bevonul Tiranába. Sauk közelében Mehmet Shehu fogadja a kormánykonvojt.

1944–1945 – Shehu az új kommunista rendszer katonai és politikai elitjének egyik legfontosabb tagja lesz.

1940-es évek második fele – Magas katonai és állami tisztségeket tölt be; egy időszakban a vezérkar főnöke.

1948. február 26.–március 8. – Az Albán Kommunista Párt Központi Bizottságának nyolcadik plénuma idején a jugoszláv befolyás eléri tetőpontját. Shehut, aki ellenzi az albán és jugoszláv hadsereg egyesítését, eltávolítják a vezérkari főnöki tisztségből és kizárják a Központi Bizottságból.

1948. június – Tito és Sztálin szakítása alapjaiban változtatja meg az albán belpolitikai erőviszonyokat. Hoxha Moszkva mellé áll.

1948–1949 – Koçi Xoxe jugoszlávbarát csoportja elbukik. Xoxét 1949-ben kivégzik. Mehmet Shehu ismét a hatalom legfelső körébe kerül.

1949–1954 – Shehu állami, belügyi és katonai vezetőként egyre nagyobb hatalmat szerez.

1954 – Albánia miniszterelnöke lesz. Ezt a tisztséget haláláig, huszonhét éven át tölti be.

1950-es évek – Hoxhával együtt részt vesz a kommunista rendszer konszolidálásában, a gazdaság központosításában, a kollektivizálásban és az ellenzék felszámolásában.

1956 – A szovjet desztalinizáció és a XX. pártkongresszus után az albán vezetés elutasítja a politikai liberalizálást. Hoxha és Shehu ebben alapvetően azonos álláspontot képvisel.

1956 októbere – Hoxha és Shehu Kínába látogat. A kínai kapcsolat a következő években egyre nagyobb jelentőséget kap.

1959–1961 – Albánia és a Szovjetunió viszonya gyorsan romlik. Shehu Hoxha oldalán áll a Hruscsovval folytatott konfliktusban.

1961 – Gyakorlatilag megszakad a szovjet–albán szövetség. Albánia Kína legközelebbi európai szövetségesevé válik.

1966. április 26.–május 11. – Mehmet Shehu Hysni Kapóval együtt magas rangú delegáció élén hivatalos látogatást tesz Kínában. Peking rendkívül látványos fogadtatást rendez számára; a látogatás az albán–kínai szövetség egyik csúcspontja.

1966-1967 - Az albán vezetés saját „kulturális forradalmi” kampányt indít, radikalizálja a társadalmi és valláspolitikát.

1970-es évek eleje - Kína külpolitikájának változása, mindenekelőtt az Egyesült Államokhoz való közeledés, egyre nagyobb feszültséget okoz Tirana és Peking között.

1973 - Enver Hoxha súlyos szívrohamot kap. Ettől kezdve az utódlás kérdése egyre nagyobb, bár nyilvánosan nem tárgyalta jelentőséget kap.

1974-1975 - Újabb tisztogatások következnek a hadsereg és a gazdasági vezetés körében. Beqir Ballukut és több társát letartóztatják, majd kivégzik. Mehmet Shehu túléli és támogatja a politikai tisztogatást.

1976 - Az Albán Munkapárt VII. kongresszusán Hoxha és Shehu egyaránt elismeri, hogy az ötéves terv több célkitűzése nem teljesült. A vezetés az önerőre támaszkodás politikáját még szigorúbbá teszi.

1976. november 4. - Shehu beszámol a VI. ötéves terv, az 1976-1980-as időszak gazdasági és kulturális fejlesztési irányelveiről.

1978. július - Kína megszünteti Albániának nyújtott gazdasági és katonai támogatását. Albánia gyakorlatilag valamennyi korábbi nagy szövetségesével szakított.

1979. szeptember 23. - Hysni Kapo meghal Párizsban. Halála után Mehmet Shehu marad az egyetlen olyan első generációs vezető Hoxha közvetlen környezetében, akit természetes utódjelöltként lehet komolyan számításba venni.

1980 - Shehu hatalma látszólag erősebb, mint korábban bármikor. Miniszterelnök, a Politikai Bizottság vezető tagja, és az államapparátus szinte valamennyi fontos területével kapcsolatban áll.

1981. május 1. - Hoxha és Shehu utolsó jelentős közös nyilvános szereplése. A május elsejei tribünön baráti, egységet hangsúlyozó gesztusokkal jelennek meg.

1981. június 11. - Hoxha még közeli barátként és a párt egyik kiemelkedő vezetőjeként ír Shehuról egy neki szóló ajánlásban.

1981 nyara - Mehmet Shehu fia, Skënder közli családjával, hogy feleségül akarja venni Silva Turdiut.

1981. augusztus 31. - Skënder Shehu és Silva Turdiu eljegyzése hivatalossá válik.

1981. szeptember 3. - Enver és Nexhmije Hoxha személyesen felkeresi a Shehu családot, hogy gratuláljon az eljegyzéshez.

1981. szeptember 8. - Ramiz Alia beszél Hoxhával a Turdiu család politikai háttéréről.

1981. szeptember 11. - Hoxha nyomására felbontják Skënder Shehu és Silva Turdiu eljegyzését. Ugyanezen a napon Hoxha és Mehmet Shehu között hosszú, négy szemközti beszélgetés zajlik. Hoxha naplója olyan jegyzőkönyvre utal, amelyet páncélszekrényében őrzött; a dokumentum később nem kerül elő.

1981. szeptember 12-13. - Hoxha további vezetőkkel, majd Mehmet és Fiqrete Shehuval tárgyalja az ügyet. Újabb, később szintén eltűnt jegyzőkönyvekre hivatkozik.

1981. szeptember 24. – Hoxha már Bashkim Shehu és felesége, Marjeta viselkedését is szóvá teszi Mehmet Shehunak. Az eredeti eljegyzési ügy egyre szélesebb családi és politikai vizsgálatná válik.

1981. ősze – Mehmet Shehu önkritikákat készít. Hoxha nem tartja megfelelőnek az első változatokat.

1981. november eleje – Az Albán Munkapárt VIII. kongresszusa. Shehu formálisan még az ország második embere, de Hoxhához fűződő viszonyának megromlása már a közvetlen környezet számára is érzékelhető.

1981. november 12. – Shehu elküldi újabb, részletes önkritikáját Hoxhának és a pártvezetésnek. Hoxha továbbra sem tartja kielégítőnek.

1981. november 17. – A Politikai Bizottság tárgyalja Shehu 39 oldalas önkritikáját. A búcsúlevél szerint a testület elutasítja, Hoxha „alibinek” nevezi, és további átdolgozást vár.

1981. november 28. – Shehu távol marad a felszabadulási évforduló több nyilvános eseményétől. Külföldi megfigyelők később ezt is politikai gyengülésének egyik jelének tekintik.

1981. december 16. – Mehmet Shehu román gazdasági küldöttséget fogad. Ez az egyik utolsó dokumentálható hivatalos szereplése.

1981. december 16., este – Shehu telefonon megpróbálja elérni Hoxhát, de nem kapcsolják hozzá. Ugyanezen az estén a Politikai Bizottság többi tagja informális találkozón vesz részt a Brigádok Palotájában, Shehu nélkül.

1981. december 17. – A Politikai Bizottság hosszú ülésen tárgyalja Mehmet Shehu ügyét. A miniszterelnököt számos vezető keményen bírálja. A tanácskozást azelőtt napolják el, hogy Hoxha megtartaná összefoglaló felszólalását. Másnap folytatni akarják.

1981. december 17., késő este – Hoxha távozáskor arra szólítja fel Shehut, hogy gondolkodjon el a kritikákon. Ez kettejük utolsó ismert beszélgetése.

1981. december 17-ről 18-ra virradó éjszaka – Mehmet Shehu meghal tiranai, Bllok-beli hálószobájában. Egyetlen lövés éri a mellkasát. Hoxhának címzett búcsúlevelet hagy.

1981. december 18., reggel – A család és a személyzet felfedezi a holttestet. Megkezdődik a helyszínelés és a kriminalisztikai vizsgálat.

1981. december 18. – A Radio Tirana közli, hogy Mehmet Shehu „idegösszeomlás pillanatában” öngyilkosságot követett el.

1981. december 19. – A Zëri i Popullit közli a hivatalos értesítést és nekrológot. Nincs országos állami gyász, és Shehu halála nem uralja kizárólagosan a lap címlapját.

1981. december 19-től – Megkezdődik Shehu fényképeinek, idézeteinek és műveinek eltávolítása az állami és katonai intézményekből.

1981. december 22. – A jugoszláv Borba már „Kétségek az öngyilkossággal kapcsolatban” címmel foglalkozik az esettel, és feltűnőnek tartja a tiranai hallgatást és az állami gyász hiányát.

1981. december 23. – Titkos döntés születik a Shehu család internálásáról.

1981. december 29. – A nyomozók a villában lövési-akusztikai rekonstrukciót hajtanak végre. Ugyanezen időszakban a hivatalos vizsgálat arra jut, hogy nem történt bűncselekmény, Shehu önkezével vetett véget életének.

1982 eleje – A zárt pártvezetésben egyre erősebben épül a történet, amely szerint Shehu nem egyszerűen hibázó kommunista, hanem régi ellenség és idegen hírszerző szolgálatok embere volt.

1982 – A Shehu család több tagját letartóztatják vagy internálják. Megkezdődik a volt miniszterelnök egykori politikai és biztonsági környezetének felszámolása.

1982. június – Vladimir Shehu internálásban meghal. A hivatalos változat öngyilkosságról szól; halálának körülményei később vitatottá válnak.

1982. szeptember 24. – Enver Hoxha a Központi Bizottság negyedik plénumán előadja „Az ellenség Mehmet Shehu titkos tevékenységének szinoptikus táblája” című beszédét. Shehut ettől kezdve több külföldi hírszerzés régi ügynökeként ábrázolják.

1982 ősze – Kadri Hazbiu helyzete gyorsan romlik. A Mehmet Shehu-ügy egyre szélesebb állambiztonsági és katonai összeesküvéssé bővül.

1982. november – Hoxha nyilvános választási beszédében is árulónak és külföldi ügynöknek nevezi Shehut.

1982. december – Hoxha újabb részletekkel bővíti a történetet: CIA-, UDBA- és más hírszerző kapcsolatok, merénylettervek, méreg, titkos rádió és az 1981. december 16-i állítólagos gyilkossági parancs jelenik meg az elbeszélésben.

1983 – Kadri Hazbiut, Feçor Shehut, Llambi Ziçishtit és Llambi Peçinit kivégzik. A hivatalos állítás szerint valamennyien a Mehmet Shehu körül szerveződő összeesküvéshez tartoztak.

1983 – Megjelenik Hoxha Titistët – A titoisták – című könyve, amely tovább részletezi Shehu állítólagos jugoszláv és más hírszerző kapcsolatait.

1985. április 11. – Enver Hoxha meghal. Utóda Ramiz Alia lesz.

1988. szeptember 11. – Fiqrete Shehu fogságban meghal.

1990–1991 – Megkezdődik az albán kommunista rendszer összeomlása.

1991 – Skënder és Bashkim Shehu kiszabadul a fogságból.

1990-es évek – Egyre több egykori politikai fogoly, pártvezető, családtag és állambiztonsági szereplő kezd beszélni a Hoxha-korszakról.

1993 – Franciaországban L'Automne de la peur címmel megjelenik Bashkim Shehu visszaemlékezése az apja bukásának hónapjairól. Az albán Vjeshta e ankthit: esse kiadása 1994-ben jelenik meg Tiranában.

1990-es évektől – A család és kutatók megpróbálják rekonstruálni Mehmet Shehu halálának és temetésének körülményeit. Fokozatosan új levéltári dokumentumok kerülnek elő.

2000-es-2010-es évek – Hozzáférhetővé válik a Politikai Bizottság 1981. december 17-i ülésének hangfelvétele, Shehu búcsúlevele és több más korábban titkos dokumentum.

2010 – Előkerül az állambiztonság egyik feljegyzése, amely megerősíti, hogy 1981. december 16-án este különleges biztonsági intézkedések mellett találkozott a Politikai Bizottság Shehu nélkül a Brigádok Palotájában.

2011 – Megjelenik Blendi Fevziu Enver Hoxháról szóló albán nyelvű életrajza, amely korábban nem hozzáférhető levéltári és interjúanyagokat használ.

2016 – Fevziu könyvének angol kiadása Enver Hoxha: The Iron Fist of Albania címmel jelenik meg.

2020-as évek – A Memorie.al és más albán forrásközlő oldalak egyre több eredeti belügyi, állambiztonsági, kriminalisztikai és pártokumentumot tesznek hozzáférhetővé Mehmet Shehu haláláról és az azt követő tisztogatásokról.

2. A végjáték – 1981. augusztus 31-től december 18-ig

Az alábbi rövid időrend azért szerepel külön is, mert Mehmet Shehu halálának megértéséhez nem elegendő az egyes események ismerete. A folyamat sebessége legalább ilyen fontos.

Augusztus 31. – Skënder Shehu és Silva Turdiu eljegyzése.

Szeptember 3. – Enver és Nexhmije Hoxha személyesen gratulál. Semmi nem utal nyilvános konfliktusra.

Szeptember 8. – Ramiz Alia felhívja Hoxha figyelmét a Turdiu család politikailag problémás rokoni kapcsolataira.

Szeptember 11. – Hoxha nyomására felbontják az eljegyzést. Ugyanezen a napon Hoxha és Shehu hosszú négy szemközti beszélgetést folytat. A találkozó teljes tartalma nem ismert; a Hoxha által említett jegyzőkönyv később eltűnik.

Szeptember 12-13. – Az ügyet újabb pártvezetők és a két család bevonásával tárgyalják.

Szeptember 24. – Hoxha már Bashkim Shehu és Marjeta viselkedéséről beszél Mehmet Shehunak. A vizsgálat kiterjed a család más tagjaira.

Szeptember-október – Shehu egyre inkább kiszorul Hoxha bizalmi köréből. A diktátor egészségi állapotával kapcsolatos információk továbbításában Ramiz Alia szerepe növekszik.

Október-november – Shehu önkritikákat készít. Hoxha ismételten elégtelennek tartja őket.

November eleje – VIII. pártkongresszus. Shehu még miniszterelnök és a Politikai Bizottság tagja, de Hoxhához fűződő viszonyának fagyossága érzékelhető.

November 12. – Shehu elküldi második nagy önkritikáját. Hoxha szerint továbbra sem tárja fel megfelelően politikai hibájának gyökereit.

November 17. – A Politikai Bizottság tárgyalja és elutasítja a 39 oldalas önkritikát; Hoxha „alibinek” minősíti, és további átdolgozást követel.

November 28. – Shehu távolléte az ünnepi események egy részétől már külföldön is feltűnést kelthet.

December 16., nappal – Shehu román gazdasági küldöttséget fogad.

December 16., este – Telefonon próbál Hoxhával beszélni. Nem kapcsolják. A Politikai Bizottság többi tagja nélküle találkozik.

December 17. – Politikai bizottsági ülés. Többórás támadás Shehu ellen. A tanácskozás másnap folytatódna.

December 17., késő este – Hoxha és Shehu utolsó ismert szóváltása.

December 17-ről 18-ra virradó éjszaka – Shehu halála.

December 18., reggel – A holttest felfedezése.

A folyamat tehát alig három és fél hónapig tartott. Augusztus utolsó napján az ország természetesnek tekintett második embere még fia eljegyzését ünnepelte; december 18-án már halott volt.

3. Hogyan változott a hivatalos történet?

1981. december 18-19. – Első változat: Mehmet Shehu „idegösszeomlás pillanatában” öngyilkosságot követett el. A nyilvános közlemény nem beszél politikai összeesküvésről.

1981. december vége – A törlés kezdete: fényképeit, idézeteit és műveit eltávolítják. Ez már jóval többet jelez egyszerű személyes tragédiánál.

1982 eleje – Második változat: Shehu súlyos politikai hibákat elkövető, önző, arrogáns és hatalomvágyó vezetőként jelenik meg.

1982. szeptember 24. – Harmadik változat: Hoxha előadja a „szinoptikus táblát”. Shehu már hosszú évtizedek óta több külföldi hírszerzés ügynöke.

1982. november – Negyedik változat: a vád nyilvánossá válik. Shehu állítólag Jugoszlávia, az Egyesült Államok és más külföldi szolgálatok embere, aki Enver Hoxha ellen készül.

1982. december-1983 – A teljes történet: brit beszerzés, amerikai kapcsolat, UDBA, szovjet kapcsolat, CIA-merénylettervek, mérég, titkos rádió, Fiqrete szerepe, Feçor Shehu közvetítői tevékenysége és a december 16-i állítólagos merényletparancs.

A különbség feltűnő: a halál utáni első közlemény szerint Shehu pszichés összeomlás következtében lett öngyilkos. Egy év múlva ugyanaz az öngyilkosság már egy negyven

évre visszanyúló, több nagyhatalmat összekötő összeesküvés utolsó aktusa lett.

4. Ki kicsoda?

Mehmet Shehu (1913–1981)

Albán kommunista politikus és katonai vezető. A spanyol polgárháború veteránja, a második világháborús albán partizánmozgalom egyik legfontosabb parancsnoka. A kommunista hatalomátvétel után katonai, belügyi és állami tisztségeket töltött be, 1954-től haláláig miniszterelnök volt. Évtizedeken át Enver Hoxha második emberének és lehetséges utódjának számított. 1981. december 18-án holtan találták tiranai hálósobájában. A hivatalos vizsgálat öngyilkosságot állapított meg; halála politikai körülményei mindmáig vitatottak.

Enver Hoxha (1908–1985)

Albánia kommunista diktátora 1944-től haláláig. Az Albán Kommunista Párt, később Albán Munkapárt első számú vezetője. Jugoszláviával, a Szovjetunióval, majd Kínával is szakított, és fokozatosan a világ egyik legelszigeteltebb rendszerét hozta létre. Politikai uralmát ismétlődő tisztogatásokkal biztosította. Mehmet Shehu évtizedeken át legfontosabb munkatársa volt, majd halála után Hoxha külföldi szuperügynöknek és összeesküvőnek nyilvánította.

Fiqrete Shehu, született Sanxhaktari

Mehmet Shehu felesége, maga is régi kommunista és partizán. A háború után a pártapparátus magas rangú vezetője, a Központi Bizottság tagja és a pártiskola vezetője volt. Férje halála után internálták, később letartóztatták, és a hivatalos változat szerint a Shehu-féle összeesküvés résztvevőjévé tették. 1988-ban fogságban halt meg.

Skënder Shehu

Mehmet Shehu fia. Silva Turdiuval kötött 1981-es eljegyzése vált az apja elleni politikai támadás közvetlen kiindulópontjává. Az eljegyzést Hoxha nyomására felbontották. Apja halála után internálták, majd bebörtönözték; csak a kommunista rendszer végén szabadult.

Bashkim Shehu

Mehmet Shehu legfiatalabb fia, író és forgatókönyvíró. Apja bukása után internálták, majd hosszú időre bebörtönözték. A rendszerváltás után családja tragédiájának egyik legfontosabb krónikása lett. Visszaemlékezéseire Blendi Fevziu is több ponton támaszkodik.

Vladimir Shehu

Mehmet Shehu egyik fia. A család 1981-es bukása után internálták. 1982-ben Gramshban halt meg. A hivatalos magyarázat szerint öngyilkosságot követett el; a halál körülményeit később vitatták, de gyilkosságára nincs egyértelmű bizonyíték.

Silva Turdiu

Fiatal albán röplabdázó, Skënder Shehu menyasszonya. Saját politikai tevékenységével kapcsolatban a belügyi jelentés nem talált kifogásolnivalót; a problémát családjának rokoni kapcsolatai jelentették. Édesanyja rokonságban állt Arshi Pipával, a Nyugaton élő, rendszerellenes albán íróval. Eljegyzése Skënderrel nyolc nap alatt a legfelső albán politikai vezetés ügyévé vált.

Qazim Turdiu

Silva Turdiu apja, Franciaországban végzett egyetemi tanár. Az 1981-es konfliktusban személye kevésbé, családjának politikai rokoni hálója sokkal inkább számított.

Arshi Pipa (1920–1997)

Albán költő, irodalomtudós és kommunista politikai fogoly. 1956 után elhagyta Albániát, az Egyesült Államokban telepedett le, és a Hoxha-rendszer egyik ismert külföldi kritikusa lett. Silva Turdiu családjával fennálló rokoni kapcsolata kulcsszerepet kapott a Shehu-eljegyzés politikai átértelmezésében.

Ramiz Alia (1925–2011)

Albán kommunista politikus, Hoxhánál és Shehunál fiatalabb generáció képviselője. Hysni Kapo halála és Mehmet Shehu bukása után fokozatosan Hoxha legfontosabb munkatársává vált. Shehu eltűnésének egyik fő politikai haszonélvezője volt, de nincs megbízható bizonyíték arra, hogy ő szervezte volna Shehu halálát. Hoxha 1985-ös halála után Albánia első számú vezetője lett.

Hysni Kapo (1915–1979)

Régi partizán és kommunista vezető, hosszú időn keresztül Hoxha és Shehu mellett a hatalom harmadik meghatározó alakja. 1979-ben, párizsi kezelés során halt meg hasnyálmirigyrákban. Halála után Shehu utódlási pozíciója még erősebbnek tűnt.

Koçi Xoxe (1911–1949)

Az albán kommunista mozgalom egyik korai vezetője, belügyi irányító és erősen jugoszlávbarát politikus. 1948 elején Mehmet Shehut és Hoxhát is háttérbe szorította. Tito és Sztálin szakítása után elvesztette politikai háttérét, letartóztatták és 1949-ben kivégezték. Bukása a Hoxha-rendszer későbbi tisztogatásainak egyik mintája lett.

Beqir Balluku (1917–1975)

Partizánparancsnok, majd évtizedeken keresztül Albánia honvédelmi minisztere. 1974-ben eltávolították, katonai összeesküvéssel vádolták, és 1975-ben kivégezték. Shehu jól ismerte ügyét, ami különös jelentőséget ad annak, milyen következtetéseket vonhatott le saját 1981-es helyzetéből.

Kadri Hazbiu (1922–1983)

A Sigurimi és a kommunista állam egyik legfontosabb biztonsági vezetője, hosszú ideig belügyminiszter, később honvédelmi miniszter. Mehmet Shehu halála után először részt vett az ügy vizsgálatában, majd maga is vádlott lett. 1983-ban kivégezték.

Feçor Shehu (1926–1983)

Hosszú ideig a Sigurimi vezető tisztje, később belügyminiszter. Nem közvetlen családi rokona Mehmet Shehunak. A hivatalos vádirat szerint UDBA-ügynökként ő közvetítette volna 1981. december 16-án a Hoxha meggyilkolására szóló parancsot. A tárgyaláson tagadta a vádat, és azt állította, hogy kínzással kényszerítették vallomásra. 1983-ban kivégezték.

Llambi Ziçishti (1923–1983)

Albán egészségügyi miniszter. A Shehu-ügy kiszélesedése során letartóztatták és 1983-ban kivégezték. Halálát később olyan feltételezésekhez kötötték, hogy kételkedett Shehu öngyilkosságában vagy kifogásolta a boncolás elmaradását, de ezekre nincs megbízható bizonyíték.

Ali Çeno

Mehmet Shehu testőrségének egyik vezetője. A miniszterelnök utolsó óráinak és a december 18-i reggelnek fontos szereplője. Későbbi vallomásait a Shehu körüli összeesküvés perekben is felhasználták.

Nexhmije Hoxha (1921–2020)

Enver Hoxha felesége, maga is magas rangú kommunista politikai szereplő. A Bllók belső világában jelentős informális befolyással rendelkezett. 1981. szeptember 3-án férjével együtt még gratulált a Shehu családnak Skënder eljegyzéséhez. Fevziu felveti annak lehetőségét, hogy Hoxha halála után ő távolíthatott el bizonyos személyes dokumentumokat, de ezt bizonyított tényként nem lehet állítani.

Dušan Mugosa

Jugoszláv kommunista küldött, aki a második világháború alatt fontos szerepet játszott az albán kommunista mozgalom megszervezésében. Hoxha későbbi történetében ő lett az a személy, aki állítólag Mehmet és Fiqrete Shehut jugoszláv ügynökké szervezte be. E vád bizonyítottsága erősen vitatható.

Harry Fultz (1888–1980)

Amerikai pedagógus és diplomata, a két világháború közötti tiranai műszaki iskola egyik meghatározó vezetője. Mehmet Shehu fiatalon ebben az intézményben tanult. Hoxha 1982 utáni történetében már ez az iskolai kapcsolat is az állítólagos amerikai hírszerzői beszerzés egyik kiindulópontjává vált, meggyőző bizonyíték nélkül.

5. Felhasznált irodalom és források

Könyvek és tanulmányok

Blendi Fevziu: Enver Hoxha: The Iron Fist of Albania. London–New York, I.B. Tauris, 2016. Majlinda Nishku angol fordítása, Robert Elsie szerkesztésével és előszavával.

A kötet a jelen könyv egyik legfontosabb forrása. Fevziu korábban zárt albán levéltári anyagokra, interjúkra, párt dokumentumokra, filmfelvételekre és visszaemlékezésekre támaszkodik. Külön fejezetben rekonstruálja Mehmet Shehu

1981-es bukását.

Elez Biberaj: *Albania and China: A Study of an Unequal Alliance*. Boulder, Westview Press, 1986.

Elsősorban az albán külpolitikához, a jugoszláv, szovjet és kínai kapcsolatokhoz, az 1948-as válsághoz, Shehu 1966-os kínai látogatásához és az 1978-as kínai szakításhoz használtuk.

James S. O'Donnell: *A Coming of Age: Albania Under Enver Hoxha*. Boulder-New York, East European Monographs / Columbia University Press, 1999.

Különösen fontos Hoxha hatalomgyakorlásának, tisztogatásainak és a Mehmet Shehu ellen 1982-ben összeállított „szinoptikus tábla” érvelési módszerének elemzéséhez.

Denis Vuka: „Portrayals of the National Resistance during the Second World War in History Textbooks: A Critical Layout Analysis”, 2017.

Az albán szocialista történeti emlékezet és Hoxha vizuális személyi kultuszának bemutatásához használtuk. A tanulmány jól szemlélteti, hogyan helyezte a tankönyvi képvilág Hoxhát a kommunista párt alapításának és a felszabadító háborúnak szinte minden fontos eseménye középpontjába.

Bernd J. Fischer: *Albania at War, 1939-1945*.

A második világháborús albán történelem, a kommunista és nacionalista ellenállás, valamint a partizánmozgalom tágabb hátteréhez.

Peter Prifti: *Socialist Albania Since 1944: Domestic and Foreign Developments*.

A kommunista rendszer intézményi és külpolitikai fejlődésének hátteréhez.

Nicholas C. Pano: *The People's Republic of Albania*.

Az albán kommunista hatalom megszilárdulásának és korai fejlődésének értelmezéséhez.

Visszaemlékezések

Bashkim Shehu: *L'Automne de la peur*. Paris, Fayard, 1993; albán kiadás: *Vjeshta e ankthit: esse*. Tirana, Albin, 1994; újranyomás: Prishtina, Buzuku, 1997.

Mehmet Shehu fiának visszaemlékezése az 1981-es családi és politikai válságról. Több részletét Fevziu is felhasználja. Családi forrásként rendkívül értékes, de természetesen nem kezelhető minden ponton független bizonyítékként.

Korabeli albán források

Zëri i Popullit, az Albán Munkapárt központi lapja.

Különösen fontosak az 1981-es koszovói válsághoz, a VIII. pártkongresszushoz, Mehmet Shehu halálának 1981. december 19-i hivatalos közléséhez és az 1982-ben kibontakozó propaganda történetéhez kapcsolódó lapszámok.

Mehmet Shehu gazdasági és pártbeszámolóit, köztük az ötéves tervekről készített jelentések.

Ezek Shehu hivatalos politikai súlyának, gazdasági szerepének és a Hoxha-rendszerrel való ideológiai azonosulásának dokumentumai.

Jugoszláv sajtó

Borba, Belgrád.

Különösen az 1981. december 19-22. közötti tudósítások, valamint az 1982-es albán-jugoszláv propagandaháború cikkei fontosak. A lap nem semleges forrás, de nélkülözhetetlen annak megértéséhez, hogyan értelmezték Belgrádban Shehu halálát és Hoxha későbbi UDBA-vádjait.

Kiemelten használt anyagok:

- 1981. december 22.: „Sumnje u samoubistvo” - kétségek az öngyilkossággal kapcsolatban; - 1982. novemberi cikkek Hoxha választási beszédéről és Jugoszlávia állítólagos szerepéről; - 1982. december végi elemzés a „négyeseres ügynök” történetéről.

Politika, Belgrád.

Különösen az 1982. november-decemberi, Mehmet Shehu ügyével és a Hoxha által előadott újabb összeesküvés változatokkal foglalkozó cikkeket használtuk. Fontos közöttük a „Preokret bez objašnjenja” - „Fordulat magyarázat nélkül” - című elemzés.

Levéltári és dokumentumközlések

Memorie.al

A könyv kriminalisztikai és 1981-es nyomozási részének egyik legfontosabb forráscsoportja. A portál eredeti vagy eredeti dokumentumokon alapuló közléseket tett hozzáférhetővé többek között:

- az 1981. december 18-i helyszínelésről; - az orvosszakértői vizsgálatról; - a ballisztikai vizsgálatról; - a pisztolyon és más tárgyakon talált nyomokról; - a lövedék útjáról; - a december 29-i helyszíni rekonstrukcióról; - a villa személyzetének és őrségének vallomásairól; - Mehmet Shehu önkritikáiról; - a Politikai Bizottság 1981. december 17-i üléséhez kapcsolódó iratokról; - a család internálásáról; - Fiqrete és a fiúk későbbi sorsáról; - Kadri Hazbiu, Feçor Shehu és más vádlottak eljárásairól.

A Memorie.al közléseinél minden esetben különbséget kell tenni az eredeti dokumentum tartalma és a portál szerkesztői vagy visszaemlékezői értelmezése között.

Amerikai diplomáciai és hírszerzési források

Foreign Relations of the United States, amerikai külügyi dokumentumok.

Az 1981-1982-es nyugati értékelésekhez, a Shehu-halál utáni albán belpolitikai helyzethez és a hivatalos történettel kapcsolatos korabeli bizonytalansághoz.

CIA Reading Room.

Korai Mehmet Shehu-életrajzi, albán katonai, belügyi és politikai jelentésekhez, valamint az 1982 utáni belpolitikai helyzet nyugati elemzéséhez.

E dokumentumokat ugyanúgy forráskritikával kell kezelni, mint az albán és jugoszláv anyagokat. A hírszerzési jelentés nem automatikusan bizonyított tény, különösen akkor, ha információja másod- vagy harmadkézből származik.

6. Rövid forráskritikai megjegyzés

Mehmet Shehu történetének rekonstruálását különösen megnehezíti, hogy szinte valamennyi forráscsoportnak saját politikai érdeke volt.

Az albán hivatalos dokumentumok közvetlenül a Hoxha-rendszer intézményeiből származnak. Rendkívül értékesek a konkrét események, eljárások, időpontok és tárgyi bizonyítékok rekonstruálásához, ugyanakkor nem szabad megfeleldkezni arról, hogy egy politikailag ellenőrzött államban keletkeztek.

A jugoszláv sajtó jogosan mutatott rá Hoxha későbbi vádiratának számos logikai problémájára, de Belgrád maga is érdekelt volt minden UDBA-kapcsolat tagadásában és Tirana hiteltelenítésében.

A nyugati diplomáciai és hírszerzési jelentések előnye, hogy kívülről figyelték az eseményeket, de a rendkívül zárt Albániából csak korlátozott információhoz jutottak. A kortárs feltételezést ezért nem lehet utólag automatikusan ténnyé emelni.

A családi visszaemlékezések pótolhatatlanul fontosak a Bllók belső világának és az emberi részleteknek a megértéséhez, de több évvel vagy évtizeddel később születtek, traumatikus események után.

A legbiztosabb következtetések ezért azok, amelyeknél több, egymástól független forráscsoport ugyanabba az irányba mutat. Ahol ez nincs meg, a könyv szándékosan nem állít bizonyíthatónál többet.

A miniszterelnök utolsó éjszakája

1981 decemberében Albánia miniszterelnöke, Mehmet Shehu egyetlen éjszaka alatt a rendszer második emberéből gyanúsítottá, majd halottá válik. A hivatalos verzió öngyilkosság volt, a kérdés azonban azóta is nyitott: mi történt valójában Enver Hoxha legfontosabb harcostársával?

Ez a könyv dokumentumok, visszaemlékezések, korabeli sajtóforrások és levéltári nyomok alapján követi végig Shehu pályáját a spanyol polgárháborútól a tiranai Bllok zárt világáig. Nemcsak egy rejtélyes halálesetet vizsgál, hanem azt is, miként fordulhat egy diktatúra saját egyik fő építője ellen.

Történelmi nyomozás egy rendszer természetéről, a hatalom logikájáról és egy utolsó éjszakáról, amely máig nem engedi el a Balkán huszadik századi történetét.

Háttérgyár

A borító mesterséges intelligencia felhasználásával készült.

DOSJE NR. 1763

OBJEKT: M. SHEHU
KATEGORIA: ARMIK P.